

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1975 — Ч. 2 (170)

**Е. АНДІЄВСЬКА: "ІНШЕ ПРОЯСНЕННЯ"
ІЗ ПОЕЗІЙ К. ВЕЖИНСЬКОГО
В ПЕРЕКЛАДІ МАРИНИ ПРИХОДЬКО**

**Б. БОЙЧУК: ПРО НЕПОВНИЙ ПОГЛЯД
НА ЛІТЕРАТУРНУ СИТУАЦІЮ**

**М. ПРОКОП: ПЕРЕМОГА
ВАЛЕНТИНА МОРОЗА**

**С. Ю. ПРОЦЮК: ВПЛИВ ФАКТОРА
ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ
НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ**

"SUČASNIST" — FEBRUAR 1975
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"
З СЕРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИКОЛА СКРИПНИК

СТАТТІ Й ПРОМОВИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Упорядкував Іван Кошелівець. Мюнхен, 1974. 272 стор.
Обкладинка Якова Гніздовського.

Другий том студії Івана Кошелівця про Миколу Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 роках і заст. голови Раднаркому в 1933 році. До книжки увійшли важливіші писання М. Скрипника про обстоювану ним розв'язку національного питання.

Ціна 7.00 дол.

ІВАН БАКАЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Мюнхен, 1974. 212 стор.

Остання праця померлого 1972 року українського еміграційного економіста й історика Івана Бакала з аналізом ленінської національної політики, почавши від встановлення радянської влади через період централізованої держави і диктатури Сталіна аж до теперішнього колективного керівництва КПРС. В додатках надрукована бібліографія його праць.

Ціна 6 50 дол.

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ
Від селянської революції минулого
до робітничої революції майбутнього

Мюнхен, 1974. стор. 216

Нова книжка есеїв А. Камінського, автора книжки з історії української політичної думки *На новому етапі* (1965), студій про актуальні питання революції *За сучасну концепцію української революції* (1970) і *Динаміка визвольної боротьби*. (1973).

Ціна 6.50 дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1975
Ч. 2 (170)
РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою ватора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

"ІНШЕ ПРОЯСНЕННЯ" Й ІНШІ СОНЕТИ

ІЗ НОВОЇ ЗБІРКИ "НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ"

Емма Андіївська

ІНШЕ ПРОЯСНЕННЯ

Салатну душу равлик розгорнув, —
І попливли алеї, лоджі, клямки.

Під ринвою калюж боржомний плямкіт:
На хідлях ходить водяне горня

(Леггорни відлясків щезають за дверима) —
Й веселку ловить, щоб у серце вкласти.
Не дощ ікластий, а самі вже клюски.
Оновлення заходить над дворами,

Вглиб шириться, хоч руку в потойбіччя —
Й намацуй, — так речей пульсує живчик.
Прояснення. — Ще вище, — й ген — межа вже, —

Світ на узбіччі в світловому друччі. —
Крізь цю прозорість вдарила прозорість,
Що стала видна, як не стало зору.

ПОВ'ЯЗАНЕ З ВЕСНОЮ

На клені кошики зелені піни —
В пучечки зібрані празору чоловічки.
Прозорість потойбіччя джмелік вичув,
Ледь поторкав кришталіком попону,

Й зірками слух поповнив, збивши шпенік.
В повітрі тісно — вусики і ніжки.
Хоч щойно з лялечки, — гуде принишкле, —
З природи губкою, щоб відсвіжити пам'ять,

Стира непевність, попустивши віжки. —
Світ зрушився, мигтить, крокує важко.
Дзвенять роти, з дерев снується січка.

Копитне джерело з саквами сочить
На душу, що вся зір, ступа в нове
Повз потічок, де верби з гір пливають.

СПОРІДНЕНІСТЬ СТИХІЙ

Зі склянки небуття на всю свідомість сіті.
З буруль піддашся — миколайчики цвітуть.
Коренерот повз лускокрилих пролетів
Й на підвіконня лягнувся зиму поссати, —

Хай груди грудня, повні молока для сотень
Новонароджених, ледь втілених, сліпих,
Притулком стануть. Вусоногий сніг пропах
Молозивом, і чути: в цю хвилину — суті

Земної відкривається рясний поріг:
Крізь хвищу хвостокіл на раму напоровсь, —
Добу тривав обвал, несло хребці і скалки, —

Щоб в інший вимір попливли мурени й кільки,
І розум скинувся: ця кількість понад міру
Амебних сотворінь — ссавцям погроза з моря.

МИСТЕЦТВО ФУґИ

Цей кут відхилення, де люрик атлантичний
Галунить хвилю, що відкриє інший позем.
Аж видно: тут хробак вповза в музичну павзу,
Ще мить — і бганками сирими — ритму точність.

Уся поверхня — воском, перехід оптичний:
З боків — ключі вогню — підпал у руднях нотних;
Спорудили з білка трамплін, щоб розпізнати
Майбутнього аорту серед скель летючих,

Бо дня предтеча — слукострусь посіяв братки.
На весь приборй, де з кола в коло, аж набридло, —
Суцільні цівки — ні дихнути, ні пройти,

А хочеться, хоч пазурем крізь скло, — на волю. —
Душа речей чека горобчиком на виліт,
На флейти перевал, — хоч ломлять там хребти.

ІНШИЙ КУТ ЗОРУ

Зільник спорудили у сочковім ядрі,
Щоб дудник крізь лищак зацвів у межистинні,
Щоб засік зав'язку, подріблений на тони,
Комірку пилкову — за кутомір добра.

Сітківкою нехай весь краєвид збере
Вільшанка — й навпростець, де шаповальні звуку
Товчуть зозулинець на туркусовий закид
Пухироногих. Клітковини човнярі

Кодолу плину із ритовні безхребетних
Згортають таганком, щоб червецями будні. —
Хай квітконіжка унедійснює телій —

Нектарники маглюють душі і тіла, —
Щоб в іншій площині, звільнившись від легень,
В основу світу груди щеврика лягли.

НА ЧЕСТЬ АНРІ РУССО

Сиджу і слухаю: погасло існування.
Хмарки пірчасті цебеняць з синички.
В зозулиних півнеба черевичках.
Скрізь — грудки тиші у веснянім шумовинні.

Скрізь — прохиляються кватирки: в синій ванні
Пливе наяда над приишкним містом
(Найменша брунька всі талмуди містить).
Пливуть атлети над дахами в майках. Вени

Надрізано повітрю для здоров'я,
Бо в скриньку не складається й дуріє, —
Легені — в пагонах, а так — руде і голе. —

Левині паці з вікон — радіоли —
Нагадують: це грому господині
Перини стелять крадіям бездомним.

ШАХОВИЙ ХІД

Крізь лусочку всевиддя: грому ніжки
Півколом пролились на шолудивник.
Краплинні лестоші спокутують недавні
Всі бокоплави й оминають нишком

Хмар синьожилицю. Де шойно — моці,
Тепер — води щораз тугіші м'язи.
Скрізь відляски, скрізь губи на карнизах, —
В глухих водоймах неімущих нищать. —

У озера — тяжкі уломи в крижах,
В струмка — занігниця від спалахів, що крешуть.
Від вирізного тирлича і кришок

Двигтить докільля. — Плюскіт в шлапаках:
Годує повитицю небо з пляшки, —
Юрба одноклітинних, — верхи й пішки, —
І в блискавку назад — на супокій.

ДЕНЬ ПО-ЛІТНЬОМУ

Від тісноти в окатий холодок
Запливши ненароком: "Порятуйте!" —
Забулькав в петлях, де раби з ритонів
В криницю виливають молодик.

Весь світ заліг з дахів під лободу,
Одбігши тьми і літу давши владу:
Нехай з озер видмухує споруди,
В кружала обертаючи людей.

Онук не знатиме: природи знак
Існує в тайниках пересувних,
Що їх пильнують бабки над водою:

Там веслоногий присмерк ще не зник,
А сів й, піднісши ложку, вередує,
І лапами видовжується в нюх.

КРАЄВИД З ПЛАВУНЦЕВОГО ПОЗЕМУ

Тут патрубок зорі — нічліг для плавунцевих.
З перги для повзика майструють зір овальний.
Півонії обвали плин оздоровили,
Сполуки п'ятьми роз'єднавши марганцеві.

З придухи вивільнивсь, як від правцю, бубир,
Бо вже й повітря рибу тванню засмоктало.
Не пір'я, перлівниця одудові тіло
Укрила, — карасі забулькали в бобах.

З підбілу визирнув і щез підковоніс,
Не витримавши чаду первоцвіту. Лунко
Цибате джерело на камінцях коліна

На сонце виставило в зайчиках. Війнув
Складчастий вітерець, і первнєву війну
Переступень, оголосивши лірохвостим,

Зідхнув: життя — це світла найлютіша схизма.

ТЕ САМЕ ДОВКІЛЛЯ

Розвісили дерева очі й вуха. Муром
іде коняка з парасолькою в руці.
З дахів, як паростки, серця і прапорці.
З огруддя неба пролилось тюльпаном миро,

І те, що тільки но душилось в перснях смерти,
Спокутуючи вилам у криву із кола, —
Ключем оновлення, — на виспіві спіткало
Огудину, що язиком проточним марить

Про гори, де білотка сонця у суглобах
Пташиний лід складає, щоб поглибивсь,
Обрісши плоттю, перехід поміж світами,

Хай невагомість — замість шкіри; світлом — кості,
А тих, що жужмом в немощах, повз тлін і втому
Вгорнути в віяло із равликів і кисню.

Коняка з парасолькою по високості.

ШИБИ

Медузний сніг. Підводна течія
Явила вир — дрібних галактик фавну.
І вже на шибях, де сирени й фавни
Набрались тіла, втілень товчію

Морозу зябра стримують. Чиєсь
Крило у кризі б'ється, ненароком
Засотане ще влітку. Чути ріки:
Снів балахонники в човнах снують, —

Вахляр з білків і талих самоцвітів
Витягають по лапці з небуття, —
Хай озія новим подобам світить, —

Щоб навпростець повз хоботи пройти,
Повз опусти, — і опустити пучки
В речей ядро, де вміст — сама сліпучість.

ПОЛТАВА (VI)

Олекса Ізарський

Наталя пасувала в розмові, тонула в млості. Цілком відверта й безцеремонна, навіть груба, раптом вона — вторує приятельці... Бо в душі відверталася від романтичних дріб'язків шкільного життя? від балаканини про недосяжний за даних умов Київ?!

Розум Наталі не стерпів би набридливої мрії, густої мари. Її трагедію збагнуто було просто й до дна: тепер крізь життя доведеться пробиватися недоучкою, без фаху! Війна розвіяла надію на свідоцтво відмінниці — вона перша в класі! — на навчання в Харківському медичному інституті. Її бажання було — не прогавити молодість і кохання. Мета її була тепер — одружитися.

Театр просто неба, опера! Масова сцена на тлі полтавського задвір'я різнокаліберних будов. На самому кордоні світла й тіні Базаревський, розпечений на сонці циган, гомонить зі схованими в підвальному мороці Проїдами. Іван, Оксанин батько, широкоплечий, сивуватий брюнет. У шахтаря, стрункого і гнучкого, палають вишневі очі, а рот — черепок. Смердюча цигарка повисла на губі. Сашко, брат, гарбузоголовий, ще жовторотий телепень. Навпрост велет, а ще дитина, пухкий юнак. Над тонюсіньким паском кавказької роботи, над його мілкими штанами — подушка м'яса. Безпорадність чи ідилія в обличчі білоручки.

Проминуло тільки п'ять хвилин, а Віктор уже не міг витримати ні поштивого та дружнього бухгалтера Базаревського, ні надутої — чого? з якої статі? — шахтарської пики. Звідки в першого з них, так немилосердно битого долею, стільки безпосередности, доброти, цуценячої грайливости, хлоп'ячої пустотливости? Дійсно, *Naturvolk*. Легковажність? Чи просто ясна й здорова людська вдача?! Звідки в другого з них та цілий праліс чудернацької пики та ще поруч засадничої навпрост і лютої неприязні до роду людського?!

Льока втомився, згорів. І рвався поміж незнайомих людей.

Справді байдуже спостерігала звичайну сценку тільки Наталя. Їй добре відомий був репертуар зайнятих у п'єсі артистів... Терпіти батька часто було їй не під силу. У гніві дівчина вже сто разів бешкетувала й кричала, що тато дурним язиком своїм злизав її дитинство й ціле життя матері, що тато сам себе, сам себе арештовував і ганяв по в'язницях і таборах. Через кілька годин, найбільше днів, починала в ній наново накопичуватися любов до батька. Мимоволі, вона слідувала за розцвітанням садка його настроїв, його звичайно іронічних і картинних метикувань. Як вона любила батькову посмішку, гаму його прихованих і відвертих завваг, влучні його слівця!

Не надовго вдавався Базаревський у тугу. Серед юдолі земної марилися йому райські острови. Удачі дарували йому велике нещастя!

Оксана, за час вимушеної розлуки, відвикла від родини, але не уявляла себе поза нею. Щороку вона заново чекала на батьків, хоч це навідування до Полтави її втомлювало. На свій лад дівчина любила їх, а на людях — соромилася. Також брата, між іншим, опасистого й неуковерзного маруди.

Доки Наталя не гиркнула, Базаревський тримався за гудзик Вікторового піджака, намірювався молодого чоловіка нікуди не відпускати. Льюку він теж притримував, за ремінець, і поплескував по спині й плечах. А крім того, він, червоніючи від задоволення, нахилився до Оксаниного вуха й намагався також дівчину поцілувати. Жартував і хвалив Оксану, казав, що в домі його бракує саме такої красуні, такого красного серденька. Пройда ж кипів і закушував губи: діти його зросли у родичів, у Карташів.

Сірі гурти земляків біля реєстраційного столу. Поміж них, осібно, радилася пара спантелечених диваків: довговусий козак, він же горчешник, а може дід з пасіки, нагадував скелю; тонюсінька леді — з-під світлих, майже білих, кучерів сяяли камінці синіх очей, — хвилею припадала до крейдяного берега.

Андрієнко, доцент педагогічного інституту, цілий рік не скидав української сорочки, а влітку, теж звичайно, бриля. На зиму в нього були чумаркою пошитий кожух і сива шапка. Його донька Валя, молода співачка, вважала свої метикуваті й вишукані вбрання за візитові картки. І з такими

речами ніколи не жартувала. І зараз бракувало їй тільки лайкових рукавичок. Випускниця Київської консерваторії отак одяглася на окопи? Чи вона теж проводжала батька?

Віктор назавжди запам'ятав у садку захovanу хату Андрієнків на Шевченківській, цілком сільську околицю. І, звичайно, сім'ю вчителя: самого Андрія Андрієнка, його вусища, голену бороду й конячі зуби, дрібні очі, схожу на наймичку дружину господаря, двох дочок, — круглоголову й дебелу Соню, старшу, й трісочку, соломинку — Валю.

Стільки вражень, стільки вражень перед очима! Височезний паркан, лютий пес на ланцюгу, груші та яблука на обважнілих деревцях. Далі: численні, здалося дитині, кімнати. У кабінеті — чотири стіни книжок і фікус під стелю. А в їдальні — нечувано, небачено багатий обід, на вибір — кумедних форм пляшки, наливки.

Але найголовніше й найцікавіше: Андрієнко — живий письменник. Також учений. Віктор нагадав, і йому показали видану хазяїном книжку українських казок і пожовклу збірочку його поезій. На обкладинках так і було надруковано: Андрій Андрієнко!

Рік чи два тому Андрієнка, вчителя десятирічки, призначено викладати історію української мови в педінституті. Не обрадуваний, а наляканий, він кинувся до Києва на розшуки найпевнішого в такий час матеріалу. Віктор посадив знайомого в студентській читалці й обклав його роздобутими в україністів конспектами так потрібного йому курсу.

Минулого літа Андрієнко запросив Віктора на Шевченківську й прочитав йому невеличку повість з колгоспного життя. Враження від прослуханого було подвійне й чітке. Клясична мова вражала багатством форм, повнозвучністю їх, повноцінністю, як також несказанною її гнучкістю й барвистістю. А зміст наскрізь пристосовницького твору до нестями обурював: фальш від початку до кінця! солодкава брехня!

Критик сторопів. Розхвалив річ як шедевр народної мови. Про літературне значення твору він... більше ніж промовчав. Сказав лише, що саме такі писання дуже цінуються нашими журналами, видавництвами.

Раз у Києві, на розі Хрещатика й Фундукліївської, під універмагом, Віктор зустрів Валю з її першим чоловіком,

студентом політехнічного інституту, і цілий вечір був їхнім гостем. Мешкали вони, на панську ногу, на Великій Житомирській, у заможних свекрів. Та до Сибіру, слідом за молодим інженером, Валя не поїхала: розлучилася. Рік чи два тому — одружилася вдруге. З підстаркуватим і лисим на всі сто відсотків диригентом Київської опери. Вирішила назавжди отаборитися в столиці.

Об одинадцятій розпочався хід копачів з-під "Рекорда".

Лисенки, Базаревські, Пройди й Андрієнки помітно відставали. Жаль було, здається, без нагальної потреби залишати місто, болюче — проходити повз рідні вулиці.

На Келінському проспекті, насупроти Франкового парку, раптом посварилися дівчата. Наталя подала руку й запросила Віктора в гості, поцілувала батька в щоку: вирішила повертатися додому.

Оксана спалахнула й поблідла. Чого тепер і куди так поспішати! Вона намірювалася йти аж до Нижніх Млинів, до річки.

13

Окопних днів набралися гама: тиждень. Наступний початок був обірваний в обід. Рештки декількох бригад копачів були зняті з лінії й спішно направлені на сусідню станцію Головач.

Під ніс людям справді війнуло димком, війною. Тут і там закружляли здогади про фортифікацію Дніпра. Багато хто переконував сам себе й товаришів, що їхати доведеться не далі як до Нових Санжар, Кобеляк, а може до Кременчука.

Андрієнки й Базаревський засмикалися, завагалися: їхати в невідоме чи повертатися додому?! У Полтаві брали українців... Обидва Лисенки, ясно було, вже нагодувалися, вже натомилися: нікуди вони не поїдуть, звичайно. Без слів питали вони, чи Валя Андрієнко не підтримає їм компанії. Від неї вже залишилася тіль, ріденька й жалюгідна.

На посадку з бригадою пішли Андрієнко й Базарський. Віктор, Льока й Валя не дійшли до станції, швидко опинилися в лісі, неподалік дороги на Зінці й Полтаву.

Нотні позначення окопних днів це не просто влучність Вікторового дотепу. В них проглядала правда про розмірене наростання психічної напруги, як також про ступеневе розрідження фізичної витривалости. Яріли барвами день перший і день останній. Обидва "до". Наступні дні — ре, мі, фа, соль, ля, сі — це місток у бляклий туман, у білесе надхмар'я, в осяйну пустоту.

Враження були — що хмари. Світанкові, мімозні, шовкові, летючі, що на очах перевтілювалися в небесну мапу нового дня. Жар вечірніх, густі вони, оксамитні, що не мить холонув і тонув у нічній озії.

Воистину ключовий — тому й простий? — досвід у житті: як не оперні, то циркові ефекти на початку й на кінці кожного дня, а поміж ними — периферія, коли не забуття, то розсіяння й байдужість.

Людині не до ясного шраму крайнеба, не до світляної ополонки і рожево-фіолетової помаранчі в ній, не до сонця. Механіку життя прибрала до рук ідея в одній з трьох її форм: "Що за нісенітниця!" — "У цьому щось є!" — "Хто ж цього не знав!". Так, між іншим, показав розріст теорії еволюції Дарвіна — А. Гумбольдт.

Буйний розмай барв припав на перший з окопних днів та на його спадкоємця — день останній.

Осердям містичного світу раннього Жана Жіоно здалися Вікторові та Льоці не сонцем облита Інститутська гора над Нижніми Млинами, а звичайно глибокі піски в долині Ворскла, а Зіньківський ліс, червоношкірі бори й соснова малеча понад сипучою дорогою, заграви на галявинах і в алеях, ранні сутінки в зелених печерах і соборах, нарешті, розшукана вночі цегляна школа на околиці Головача чи вже й на хуторі. Його роман "Le Chant du Monde" врізався в пам'ять юних Лисенків, наче пережита в дитинстві пожежа, страшна й велична.

У пам'яті навічно викарбовано той вечір і наступний ранок.

Як вода перед греблею, прибував з лісу й наростав перед хвірткою гурт поспіль незнайомих копачів. А в шкільний коридор з пустими вішалками і холодними влітку грубами, в обидві кляси люди проходили повагом. У потемках уже зсовувалися дивно низенькі та розкорячисті парти. Мовчки готувалася ночівля на підлозі.

Перед Віктором ожив Сонгород і початкова школа, що біля переїзду. Недоречним сміхом заразив він Базаревського, Льюку й Валю, свою сусідку. Повів вусами й блиснув зубами також Андрієнко. Дійсно, їхня компанія вляглася в першій кімнаті та ще й ногами до дверей. Чисто тобі збиралися нашвидку втікати до лісу. Справді, в головах у них опинилася чорна дошка школярська: на ній можна буде стовпчиками виписати таблицю множення або зайнятися красописом.

Добрий, бездумний настрій особливо прищепився Валі. Ніколи ще вона не переживала такої краси: фронтом підпалений і фронтом пригашений ліс, зелені озера галявин, багряні й побляклі трави й хліба, срібло осокорів у полях.

Їй, до нестями перевтомленій, хотілося заснути. Ще дужче — сон трішки відкласти. Якби не батько, не знайомі, вона вийшла б з Віктором на узлісся, запропонувала б полежати на траві й разом поплавати небесними морями.

Обережно, безшумно Валя розшукала Вікторову руку. Згодом долоня її й гостроносі пальчики сміливо пробралися під ковдру, аж на груди сусідові, на його серце.

Заново барви розцвіли в останній з окопних днів. Коли трійка втекла з Головача додому. Гірлянди бляклих годин під вечір налилися раптом свіжими почуттями, напрочуд тонкими, навіть ніжними, майже полохливими. Наперед смакувався поворот додому. Хоч дорога марилося напрочуд довгою, як у казці — безконечною. Наче капосна Полтава, поблискував острах, в такт їхніх кроків відкочуватиметься на схід, уникатиме зустрічі. Напругою волі уточнювалися сміхотворна віддаль від міста й потрібний для прогулянки власне час. Узнаки давалося нетерпіння: мало що могло статися за тиждень! Смішно було трійці бідкатися, та приводу для радості теж не було. У такий час імовірними марилися жахливі неймовірності, не випадковими здавалися фатальні випадки.

Ціле надвечір'я ліс мівився, хвалився, грався. Кряжами сяяли й раптом розсипалися на безліч площин свіжі-свіжі й спопелілі фарби. Похвилинно вставало на весь зріст і до тла зникало небо. Вгиналися й хрускали під ногою пласти соснових голок. До вогню й до льоду уподібнився оголений ґрунт.

Несподівано для мандрівників вибіг назустріч місток: знайомий рукав Ворскла, місяцем освітлений водоспад біля млина, Нижні Млини! Які височезні парасолі, завількуваті сосни, на крем'яному й піщаному острівочку, в обручці чорних і осяйних вод, зеленкуватої вночі ріні, оксамитних моріжків на театральних скелях! Полотно вишуканого майстра-кольориста. Живий музей романтичного мистецтва.

Валя, не тендітна білявка, а м'язиста циганка, шпурнула свої шпичасті туфлі геть і кинулася босоніж вальсувати з Льокою на мосту.

— Кисляй! — гиркнула вона й презирливо зиркнула на Віктора.

На другий з окопних днів найщедріше припало небесної синьки, підсіяної на обр'ях ріденьким золотом. А новина на палітрі — густі мазки масного чернозему, насиченої вологою глини й злежаного піску в спориші й посеред житнього поля.

Раннім ранком Віктор і Льока, ще втомлені й заспані, вийшли на подвір'я школи, до колодязя, вмиватися. Через луки, за городом, бігла стежка попід грядюю осокорів. Намірювалася, звичайно, досягти Києва й Риму. Зранку загадково помигував ліс: насолоду без кінця й краю обіцяла його тінь, так і надили висипані на нього пелюстки сонця. Понишпорити б на горбах, поплавати в лісних долинах та повертатися б у Полтаву!

Кам'яний грибок під червоною бляхою, з іграшковою баштою і флюгером посеред даху, зведений, ясно, ще Земством. Проглядало в ньому козацьке барокко. Дімок радував око, будив думку, пляни. Але ночівля на підлозі. Так перебути ніч, почекати день... Крім того, вже турбувала Полтава. Захотілося вістки з дому й новин з фронтів-фронтів.

Базаревський, у всьому запопадливий, привчений до пильної роботи, навіть до забуття в ній, Андрієнко зранку вже працювали в рові. А Віктор, Льока та Валя злякалися розвернутої навпіл рівнини й відступили: ріденька цівка не залізних роботів і не машин, а звичайних смертних, дуже схожих на хирявих червяків у мокрих на плечах і під піхвами

сорочках і майках. Так і пішли, пішли понад ровом за три обрії.

З якої статі, з якої такої причини не гулялося також у лісі? Чому з самого ранку пересохли розмови?! Задоволення, хоч кисле, терпке й безглузде, подарувала братам — лопата. Біля глинища, ями, до вечора прокрутилася й Валя.

На вечерю під школою, на лаві в квітнику, Базаревський явився з почутими за день небилицями про німецькі літаки над окопами й навіть про розмови копачів з німецькими летунами під Кобеляками. Стало дуже незручно: всі замовкли. Нарешті Валя посміялася не то з людської глупоти, не то з хахлацької навіжености, придуркуватости, маячні.

Згодом Базаревський зник, але швидко повернувся до своєї компанії з урядовим повідомленням про відступ росіян з Умані. На очі вісника так і напливали сльози. На ридання складалися губи. Щастю не було меж, розчуленню — дна.

Базаревського здивували кам'яні люди. Він не міг їх у дану мить знести. Кожен зі страхопудів приховав спільну всім радість. Андрієнко встав і пішов до колодязя. Не писнули, так і завмерли, сидячи на траві під школою, Валя й Льока Лисенко. Мовчки простягся на землі й бездумно глядів у небо — Віктор.

— Пропаще діло! Наші люди бояться один одного, навіть кожен з нас боїться самого себе! — подумав Базаревський.

І спішно повернувся до маси копачів. Жага була нестерпна. Потреба була чути важливі й дрібні новини. Так хотілося рознюхувати найнедоладніші чутки.

Що не день, то рішучіше Віктор уникав окопної праці, то частіше виривався з Льокою та Валею до лісу. Все дужче дошкуляв голод. Брала своє втома. В "канаві" щодня траплялися нещасливі випадки, захворювання, каліцтва.

Навіть Базаревський не згадував у товаристві Пройдів. Хоч усіх дивувала і мила їм самотність посеред вселенського ярмарку, і незбагненна їхня старанність у роботі. Вони — як це розуміти? — працювали не за страх, а за совість. Підозрілим здавалося також уникання зустрічей і розмов із знайомими. Була це переборщена обережність чи

звичайна неприязнь? Може дурне, недоумкувате презирство гордого пролетаря до міської, інтелігентської мільки?!

Віктор днями приглядався до копачів зблизька й здалеку. Серед них зрідка траплялися люди з дуже переплутаними почуттями й хитросплетіннями думок. Більшість була — істоти нашої планети. Зустрічалися цілком прості обличчя, крізь які так і зиркав людський глузд, проглядав уважно підсумований досвід десятиліть.

Вікторів розум лускався від цікавості, від непосильного завдання, коли зустрічалося йому обличчя, що біблія. Також серце ладне було стелитися перед незнайомим до ніг.

У випадку Пройдів усе було інакше.

Мозок настроювався на заперечення й змагання. Душа пирскала незадоволено, навіть згїрдливо. Хмарками вставали отруйливі передчуття.

Місиво постатей на окопах не давало спокою ні вдень, ні вночі. Надто все нашорошувала рідна-рідна, проте чужина. Чужина!

Була це, згідно з О. Блоком: "И страсть и ненависть к отчизне"?!

Було це в потворній формі спостережене, проте цілком нормальне на світі явище: багатоповерховість суспільства, людського щільника?!

Нація й народ — як велична структура, навіть — як споруда. Дійсно, споруда! Осоружний натовп, гидкий шарварок — гливкий корж, навпрост — помії...

Віктора налякав прояв власної нелюбови і породив підозріння, що це вже в нього певна стадія защемлення національного почуття. Що його нехить до свого бідацтва це вже ушкодження зв'язків з власним народом. Що такий розлад це вже ґрунт для відступництва й зради.

"Коли хочеш висловити свої почуття цілковито, — прадавня порада акторам, — розкрий себе на вісім десятих".

Віктор щойно накопичував свої "вісім десятих": мовчки приглядався до народу й до самого себе. Брак твердості, певності й рішучості породжував у душі презирство до нашої натури. Надто легко дійсно ми підмінюємо бажаним. Упередженість наша схожа на ваду мозку, зору, на своє-

рідний далтонізм. Ми плутаємо кольори. В революцію народ сунув за червоним...

А які несумісності співживуть, наче чергуються, в наших душах!

Для нас вірність характерна аж до впертости й навіть закостенілости. Та вражає також і "змінність складу" наших настроїв, наших життєвих спрямувань. На мові хемії ми — бертоліди.

Та, може, така несумісність позірна. Може, в ній споконвічна мудрість природи, світопорядку. Може, таке поєднання викрешує іскру людської думки й істини.

Іскра думки — мертвий образ. Ніцше порівняв творчу думку з вивіркою. Оце добре!

У школі під лісом і на окопах за хуторами жодного разу не зайшла мова про поворот додому, про втечу від голоду. На першу нагоду чекали брати, але без домови, мовчки, терпляче. Розпізнали її миттю й одностайно. Валя приєдналася до них теж без роздуму й вагань.

Дзвінок опівночі страшенно полякав Лисенків. Бабуся виглянула в провулок, а перед дверима стояли діти! І, як виявилось, Валя Андрієнко. Копачі!

Сонетка на світанку! Господиня осиротілого дімка на Шевченківській ніяк не могла потрапити в рукава лахманини, вискочила в садок до хвіртки в нічній сорочці. Кинулися обціловувати Валю собаки, чорний вовкодав Козак і шпіц Сніжок.

14

Життя вийшло з берегів. Війна затопила будень. Прояснилося вже: ні сліду не залишиться від колишніх доріг і мостів, звичних краєвидів.

У провулку над крутояром, у гонористому дімку над садками й дахами настала доба нежданих негаданих зустрічей і таких же вчинків. Жодна з людьми занесених тривог не покидала хати.

Найпершою несподіванкою для Лисенків була ночівля в них Валі Андрієнкової. Про її одруження й прізвища її чоловіків ніхто з господарів нічого доладу не знав. Не ті часи, не ті звичаї... Справжні одnodумці й просто давні знайомі давно вже уникали побачень і розмов, ледве віталися на вулиці.

Батько вискочив з дверей у самій білизні, а поміж Льюкою й Віктором стоїть і регочеться його хресниця, вже молода дама. Андрієнки ніколи не заходили до Лисенків, у центр міста. Віктор з татом бували в них вряди-годи. Бо на околиці Полтави...

З їдальні виглянула мама, застьобуючи, власне, зав'язуючи халат. А бабуся в нічній сорочці кинулася повз дітей і гостю розпалювати ванну й плиту. На стіл подано битки, розігріту на сковороді товчену картоплю, пюре, й три склянки пряженого молока.

На підлозі в коридорчику пісок хрускотів дужче, ніж на загоїнах лісової дороги. З ванної його вигрібали на совок.

— От так "ударный труд"! От так копачі! — на всю хату реготав Віктор, а за ним і Льюка, і Валя, і батьки, бабуся. — Треба було нам ув'язати в цю історію з географією!..

І сам же заспокоював себе:

— Ну, дорогі мої, нічого! Ми ще не таких дурниць накоїмо!!!

Жартома Валя жалілася Лисенкам на Віктора-розбійника, хвалила й цілувала в голову справжнього приятеля свого — Льюку.

Валине тіло просвічувалося напрочуд глибоко. Ледь не наскрізь — її пальчики. Тому батько не називав її, як це було колись, скраколем. Не натякав на її несусвітню худорбу й блідість. Не мацав пушок на її тонко вирізьбленій і такій чуйній та здогадливій голівці.

Додому Валя хотіла повернутися не поміченою, на всякий випадок, сусідами. Якнайраніше. Віктор крадькома пробрався повз ліжко батьків, крізь їдальню, а бабуся, виявилось, поїла вже гостю на кухні чаєм. Біля дверей у провулок він розсмішив жінку й здивував бабусяю:

— Іди собі швидше геть, — звернулася раптом на "ти"! — щоб можна було про тебе помріяти!

У лісі за Головачем, на сіні, у заростях молодняка, над озерцем, у мавританських залях старого сосняка, над простором галявин анфілядами, Валя й Віктор навипередки деклямували наших і російських поетів. Льюка віршами не захоплювався. Та й не пішов би хвалитися пам'яттю. Випадково мова зайшла про нащадка "запорізького барда" російського поета й маляра Максиміліяна Волошина-Кірієнка. Віктор узявся деклямувати його — заборонені! —

твори й розповідати достовірні свідчення сучасників і курйози з життя великого добряка, безсумнівного оригінала й мудреця.

Валя ж вдала, що не пригадала Віктором позиченого в Кирієнка-Волошина дотепу, що не сприйняла похвали своєї ерудиції, що запримітила в наведених словах виключно комплімент їй як жінці. Її напевно засоромило визнання... начитаности. Може їй жаль було, що Віктор не піддався, ні разу не побув з нею в лісі насамоті. Брати малощо не трималися за ручки вдень і вночі!

На прощання, торкаючи Вікторові губи губами, Валя гиркнула сумно й зневажливо:

— Помріяти! От брехло!

На перший сніданок після повороту додому приречені на домашній арешт з'явилися на кухні пізно. Віктор усівся до столу в піжамі й капцях, ще не голений. Льока в смугастих штанцях на шворці, босоніж.

Бабуся доповіла про підозрілі радіоновини з усіх фронтів і несподівано розреготалася. Розказала й показала внукам, як сусіда з флігеля, мацапура й кретин, цілий тиждень поминав свою лопату, допитувався, чи Лисенки не приховали її в своєму сараї. Запевняв Лялю, що Віктор або Льока прихопили лопату на окопи.

Раптом страшну тривогу зняв дзвінок. Так він, навіжений, оповіщав тільки про Лялин прихід. На кухні чути було, що в мешкання ввірвалася "дівчина з темпераментом". Легко було уявити, як вона впала на канапу, як порозкидала свої руки. Згодом бабуся запросила гостю до кухні...

За столом доснідували й посміхалися оборонці Полтави, копачі!

Мить було неясно, на кого буде спрямовано нищівний вогонь: на бабуся чи на її внуків.

— Бідна дівчина! — і Віктор зиркнув на Льоку багатозначно-багатозначно.

— Тобі, Лялю, здається, наче за столом розсілися й доїдають сніданок Віктор і Льока?! А ми ж справді на окопах... Спершу були за Головачем, а тепер під Кобеляками... Вона марить — звів очі до Льоки. — Нещасна! Плакати треба, а її розбирає сміх!..

Та реготалися вже також і Льока, і бабуся. Заплакана

від сміху Ляля, немов на вітрі, хапалася за волосся, і боялася впасти посеред кухні, немов на палубі розгойданого океаном кораблика, вимахувала руками, благала замовкнути, затикала собі вуха пальцями, заплющувала очі.

— Ні, хлопці, ви схудли, проте чудово підсмажилися. Брунатні сухарці.

— Ми з Ялти, — з незрівняною серйозністю відповів Льока. — Надихалися й накупалися.

Ляля його б загризла, задушила, так він не боронився. Не проглядало ні кінчика посмішки. Можна було, дійсно, отетеріти.

Рівно тиждень, день-у-день, Віктор опрацьовував свої окопні враження. Нотував дрібне й важливе підряд і розкладав написане по датах. Якнайширше розмальовував, якнайрішучіше потім і скорочував краєвиди довкола Головача. Завдання було — нічого не згубити нового й одноразового, нічого не залишити в тексті байдужого, загального.

З окопного тижня була вичухрана гама окопних днів. Аркушики, папірці так і розкладено на столі, наче розвішено, гармошками: до-ре-мі... Дійсно: мі! Віктор докупи зносив нотатки третього з окопних днів, коли дзвінок оповістив про Лялину нетерплячку.

Бабуся, чути було, почимчикувала з кухні відчиняти, а потім зразу протопала через їдальню й — дивний вираз її обличчя — опинилася перед внуком. У мешканні не чути було ні галасу, ні гамору. Віктор висунув шухляду й заглянув у неї: третя година.

Мить і думка про Лялину змову з бабусею, про театр і чортovinня безслідно щезла. Зніжковіла дівчина стояла в коридорчику дуже зацікавлена і майже налякана подією може й дрібною, але не буденною. Поруч неї стояли університетські товариші Віктора.

З Ніною вона пішла на станцію зустріти Миколу Піснячевського, а з кременчуцького потяга вийшли на перон ще двоє студентів. Тепер, як виявилось, втікачів. Сьогодні в Кременчуку з ешелюну чкурнули назад на Ромодан філологи Джура та Коваленков, — надіялися пробратися додому, на Чернігівщину та до Брянську, а на Полтаву — горлівський поет Валя Ішук і грузин з Тбілісі Гео Камушадзе-Яцун. Додопомогався всім історик Микита

Козолуп: не встиг з поїзда вихопити свого маняття. Попався. Гості помліли. Віктор вийшов у парусинових штанях, у батистовій сорочці. Цілком білий. Таким вони щороку бачили його восени й навесні в університеті. Бракувало йому на цей раз лише багряно-чорної краватки.

Єдиний погляд — і Віктор збагнув: у тісному коридорчику що в університеті! Усе на своїх місцях. Знайома картина.

Як часто, як завжди бувало, заздрісний Валя Іщук піддався своїм почуванням. Синьоокий коротун, зараз навпрост голодний хлопчик, щойно посміхався, так ніяково, майже соромливо і насмішкувато. Йому не вірилося, що з дверей вийде Віктор Лисенко. Він чекав на кінець казки. Більше того: коли б зустріч відбулася, то... Ну, що можна сказати наспіх, між двома поїздами? Розуміється, важливого й щирого. Душа — не кімната. Не проясниш її враз. А проте хотілося спробувати щастя, побути ще раз разом. І також — заглянути в полтавський світок Віктора. Принаймні — в'яснити: коли та яким чином прогноза щез з гуртожитка й університету, з Києва. Чому не розпрсщався?

Справді, хто в день початку війни зник з обріку? Цілий гуртожиток кинувся в університет... І опинився наче під замком. І опинився на окопах. Спершу під Києвом, а тепер... Це значить: якщо не в армії.

Сам чорт враз підмінив Валину посмішку. Вона й тепер була ніяковою, але вже хитрою і підлесливою. Це, власне, напіврадість і напівщирість. Це, радше, новий початок старої думи про мінливість людської думи й війну, війну, війну.

Грузин, червоноголовий вантажник, ще в Кременчуку відчув, що в Полтаві буде побачення з Віктором Лисенком, а тоді вже друзі надовго — назавжди? — розпрошаються. Сам він махне на Харків, Валентин — прямо на південь, на Донбас. Гео знав, що Віктор ще знайдеться. Сьогодні. Так, сьогодні. Його не здивувала зустріч на пероні з Ніною і Піснячевським, знайомство з тутешньою почварою — Лялею. Усе це, почувалося, здійснення, схоже було, обіцянки, пляну, долі.

Тільки: навіщо, чому?! Цілий університетський час Віктор простояв осторонь... Може, саме тому? Вабила дійсно особа його? Чи надруковані ним твори, прочитані ним доповіді?!

Віктор не давав Гео спокою. Дуже хотілося просто зирнути на товариша. Звичайно, також на його дім і родину. Потреба була, щира, по-людському з ним розпрощатися й обов'язково висловити йому навіть самому собі незбагненну доброзичливість і навпрост братерський страх за його долю у війні.

Ближчі друзі Гео Камушадзе-Яцуна були насправді дальшими. Найдальший у будень — найближчим.

Валя Іщенко став клишавим дідусем з порепаними губами, з понівеченими п'ястуками. Вигоріли й постаріли навіть очі. Розрослася, хоч і злиплася, в нього тільки зачіска. Немов на мертвяку.

Інакше піддався Гео Камушадзе-Яцун. Спина, плечі його саме надавалися для праці в порту чи на залізниці. Йому б вантажити лантухи! А обличчя — хворої людини. Карі очі, манюсінькі та злі, горіли в глибоких цямринах, в осерді голови, і зраджували підвищену температуру. Поміж громіздким носом і мурими щоками аж ярили затоки жовчі. Сіра, мов здоба, шия заросла червоною гривею.

Вікторова рука не впізнала ні руки Валиної, ні руки Гео. Суцільний рубець, струн.

— Ти знаєш, брате, ти мудра людина! — першим обізвався Гео.

— Знаю, — проглузував господар дому.

У коридорчику вибухнув регіт. Звичайно, по-київському, по-горлівському, приклав до рота кулак і враз засвітив сині очі Валя. Вмить просіяв Гео. З Лялі рвонув сміх вулканом. Залилася сміхом бабуся. Льока теж посміхнувся, наче ласував, стоячи у дверях, але не розуміючи ще, хто це завітав до хати, що це тут скоїлося, з якого приводу сміх.

— Куди це ти розігналася? Прошу залишитися! — звернувся Віктор до Лялі. Запросив гостей до їдальні.

Гео примружив очі. Так легше було затамувати душевний біль, тугу за батьківщиною і домом, і призвичаїтися до затишку й полиску меблів у мешканні.

— Музей! — промовив він серед кабінету.

Білі кахлі груби, білим застелене ліжко. Вишня книжкових полиць, карельська береза зручного й коштовного стола, маслинова штора, бірюза лямпки...

Валя, юний дідусь, покликав Гео і насмішувато кивнув

головою на гармошки нотаток і розгорнутий на столі щоденник. Дивись, мовляв, на отакі витівки мирного й наївного часу!

Гео було не до глузування. Вікторові мудрування його завжди захоплювали, завжди й надовго пробуджували в душі доброту. Проте дружба склалася в нього з розумненьким Валею, з чернігівським Ренаном — Джурою, з зарозумілим метеликом — Коваленковим.

Ні з ким із них, також з Гео, Віктор не йшов ні на зближення, ні на розрив. Однаково зносив Валіні шпильки, напади Сашкової неприязні, набридливість Гео, як також "ніякість" Коваленкова. Всім давав волю. і всіх спостерігав неугавно. Так і чекав на чудернацькі вихватки, несподівані вибрики. На духовне борсання, на дурнувату плутанину й нісенітниці.

А товариші взялися, здавалося, навипередки гартувати його терпеливість, його волю.

Ляля, з дружньою посмішкою на ціле обличчя, звернулася до Валі:

— Одначе ви нахабний чоловік! Я привела вас сюди, я вас і переб'ю! — і вмить зібрала й поклала в зошит гармошки нотаток, а зошит заховала в шухляду. Ще й цмокнула язиком у придачу.

— Нам тут усе можна, — пожартував і засміявся філолог.

— Гірше НКВД! — розреготалася дівчина.

Братові така сценка здалася неприємною на всі боки. Він заховався до своєї комірчини з вузьким віконцем у двір, на зелену галявинку й сарай.

Бабуся пожаліла, що подорожні не можуть зачекати на обід. Запросила перекусити.

Ляля розпрощалася з киянами в провулку. Віктор пішов з товаришами на станцію. Обрадуваний несподіваним кінцем переховування, Льока теж подався з дому. Страшенно захотілося перебігтися містом.

і Валя, і Гео не з тих були, що засиджуються в гостях, а потім, розгублені, біжать на станцію й запізняються на поїзд. Про запас вони залишили більше години часу. Двічі

присідали в Малопетровському садку, перед Земством і над квітником. На Олександрівській глянули на центр міста й на собор посеред зелених кварталів. Рівно на двадцять хвилин зайшли товариші в рококову віллу над Різницькою горою, над долиною Ворскла. Надто вже Вікторові захотілося поділитися з друзями мовчазним блиском і затишком паркетових сходів, гостинністю заль — скарбами Полтавського музею образотворчого мистецтва.

На станцію пішли крутим узвозом — найкоротшою дорогою в долину, до мосту.

Валю музей зачарував. Йому побути б там без людей, насамоті! Йому набрид цей грузин... Хотілося подумати, помріяти. На світанку він, студент у відставці, добереться додому...

А Камушадзе взявся глушити товаришів, лякати, власне. Такі були його ідеї. Відвертості не бракувало йому ніколи. Тільки отак мусив він розпрощатися з університетськими друзями й своєю нарочито роздвоєною молодістю: роки в Грузії, роки на Україні.

Гео Камушадзе-Яцун заявляв, що Німеччина безсумнівно переможе Росію. Бо це веління історії. Треба розтрити колоса на глиняних ногах, трухлого бовдура. О, ця колиска татарського середньовіччя посеред світу! Цей моральний виродок. Це уособлення ідейного банкрутства та забріханости!..

Ніхто, звичайно, не допитувався Гео про долю України у війні. Він сам заговорив про надто ласий шматок нашої планети. Мовляв, тільки надлюдина, тільки святий зможе в такому випадкові утриматися від спокуси... Камушадзе боявся за долю України. Був певним, що німці не розпізнають винятковості її вдачі, характеру й долі. Вони спробують прибрати її до рук і довго не помічатимуть народного опору тихої війни...

Слава Богу, в ньому не було сумніву щодо чудового майбутнього Кавказу. Бо там люди дійсно свободолюбні, там люди не дозволять наплювати собі в кашу. Грузія вийде з війни незалежною державою. Може, на чолі цілої федерації, сузір'я вільних республік.

Німцям Гео охоче відступав Прибалтику. З особливою люттю говорив про лотишів. Жадав їм, за "революційні

заслуги", за "пристрастие" до ЧК, цілковитого винищення, загибелі.

Гео мусив виговоритися. Його хворі очі слідкували, чи Віктор слухає й думає. Валя знав цей репертуар напам'ять. Боявся його. Не міг, саме тому дочекатися прощання з другом своїх університетських років.

Останню мить на пероні Камушадзе раптом промовчав. Душа його потрапила саме під яскравий дощ несподіваних світил, а вже бракувало часу. З вагона Гео ледве не ввірвався під колеса, так просив не забувати його, так запевняв, що сьогодні ще напише в Полтаву й Горлівку з Харкова і з Ростова, а завтра з Тбілісі.

— Другий тобі Микита Козолуп! — навздогін харківському поїздові тихо-тихо сказав Валя ішук. — Так і дивись, чи не опинешся в Сибіру. Такий чудило: страшний, дурний та ще й сміливий! любий, шляхетний, чуйний і розумний — одноразово!

Через півтори години рушив також і Валин поїзд.

Що за щасливе, збентежене й сором'язливе обличчя в вікні! Що за осіянні очі! На певний час відхлинули у безвість його уболівання за перерваним навчанням, за миром і звичайним життям. Не до світових катаклізмів йому, коли перед ним зустріч з рідним домом, з сім'єю.

Валя, насамоті з Віктором, змінився до невпізнання. Втім, подібну метаморфозу помітно було в нього також у Києві. До поїзда на Слов'янське він устиг розповісти безліч типових історій з окопного життя. Намалював справжні портрети неприхованих ненависників довколишнього ладу Микиту Козолупа та Гео, напівживого сухотника Владислава Міхальського й чемпіона красного слівця Джуру Сашка, нарешті — вмілого окомилювача, талановитого гастролера — Коваленкова.

З філологів романсько-германського відділу ніхто довго на окопах не затримався. Пішли на евакуацію? мобілізовані? розбіглися?!

Русист не насмілювався ще глянути на дійсність зовсім тверезими очима. Ніяк не міг обійтися без "коли б" та "якби". Він прагнув ублагати вовка й таким чином захистити бідолашних овець. Йому марилися поступки німцям заради збереження російської імперії, без Прибалтики, зрозуміло, й України.

Уже на пероні, перед поїздом, юний дідусь посміхнувся й сказав Вікторові на прощання:

— Ні, ні! Це ще квіточки, ягідки настануть згодом!.. Німці, чує моє серце, не подолають Росії, не визволять України. Шкода думати... Все буде по-старому. Тільки нас, здається, не буде серед живих.

І додав, пролітаючи на південь:

— Добре, що побачилися. Назавжди прощай!

На стрімкій вуличці мазанок, споришу й калачиків, на стежці до альтанки за Соборним майданом Віктор намагався швиденько підсумувати, як виявилось, сливе безмежні, воістину неозорі враження від зустрічі з своїми товаришами. Подія невеличка, одначе надавалася вона для порівняння з раною, з ножовим ударом у груди, у серце. Перш за все, така вона проста, така вона й складна. Подруге, таке це непомірне завдання для мозку: нагромадження незчисленних згустків пам'яті, ледве відчутні, проте й невідступні сіті як людського минулого, так і сучасного та майбутнього.

Друзі, з тих, що ними фактично ніколи не були, стали каталізаторами в процесі й до того неугавному. На станції Віктор був уже в облозі, наче фортеця. Бій з ворогами, з тих вони, що найбільше радують у житті, був сливе звичайний, бо нескінченний.

Дійсно, чудернацьке співвідношення особистої історії кожного з двоногих та історії людства. Таємничий індивідуум. Незбагненні порухи його душі... Що ж можна довідатися про великі війни, суспільні рухи, зародження й загибель імперій! Яка недостатня, просто недоладна насправді — багата документація! Бо головні пружинки в людині й людстві — внутрішні, поховані. Бо людина сама собі здається до загадковости почленованою й багатозначною.

На минулому досвіді природно виростає наше розуміння теперішнього і майбутнього. Проте наше знання про послідовне нашарування минулого — сучасся — майбутнього в корені є інтуїтивним. Воно — родич передчуття. Такий загадковий світ у людині. А зовнішній, об'єктивний?!

Людину радує послідовність нашарувань сприйнятого нею часу: минуле, сучасне, майбутнє. Життя — наче ріка з

гирлом у світлий океан. Наче сьогодні багатше від учора, завтра від сьогодні. Не дарма судження наші про прийдешнє певніші, ніж про колишнє. Обличчя звернуті в підготоване, в запляноване, вимріяне. Цвинтарям — спина!

А щодо Віктора особисто... Чи проміняв би він непевність світової війни, досить наївні розрахунки на відродження української державности на мирне скініння, на будень, на цілком певне востання України в євразійську імперію?!

Що обіцяв йому навіть блискуче закінчений університет? У щасливому випадку — аспірантура, посада доцента, з роками — професура. Життя, звичайно, серед інтелігентних людей. Може, Київ... Вчасний захист дисертацій, кандидатської та докторської. Обережний добір тем для дослідження ...Уникання занадто частого друкування по-українському, з інших причин, і по-російському.

Власна літературна творчість потрапила б до архіву. Ну, а з роками розрослися б знання. Він би став фахівцем з літератури германських і романських народів. Потайки накопичувався б матеріал про культурні зв'язки України з Заходом.

ІЗ ПОЕЗІЙ КАЗІМЕЖА ВЕЖИНСЬКОГО

Переклади з польської Марини Приходько

РОЗМОВА З АМЕРИКАНКОЮ ПРО ПЕРЕКЛАДИ ВІРШІВ

Ну, добре. Але, чи зуміємо собі з цим раду дати?
Та й взагалі, чи можливо перекладати
Таку складну річ, як рослини?
Кожна з них розцвітає по-своєму:
Інакше цвітуть одноденки-пової,
Інакше цвіте озимина.

Кожна з них має свою назву латинську,
Крім того ще й англійську, французьку, еспанську,
Ну й польську, звичайно, а в польській — вежинську,
То як ми це все доведемо до ладу?
Важко, річ відома, при стількох різницях
Пересаджувати на грядках, в інспектах, в доницях
Цю саму розсаду.

І в той час, коли ми собі так метикуємо,
Раптом приходить мені до голови думка,
Що може й справді
Не завадило б попробувати
Взятися до роботи:
21-го березня повертаються з вирію птахи,
Може вони нам допоможуть —
Поліглоти?!

ВІВСА

Для інших хай все інше, а мені єдине:
Жовті вівса обвіяні промінням місяця, мов пилом
І ночі темне тло, задумливе, глибоко-синє.
Хтось може цього й не помітить, а мені це миле.
Теплий вітер йде полем, один живий рух
По застиглій рівнині, він колише колос;
Земля сіном повіяла, тремтить місячний пух;
Може він не шумить, та я чую той голос.

Це все і більше нічого не хочу. Вівса уві сні
Пливуть. Хтось може пройде мимо, всьому заперечить.

Але ніч моя сходить глибше і на дні
Називає по імені незбагнені речі.

БУХГАЛЬТЕРІЯ

У якій зоряній системі,
Альгебрі світла й темені
Переплутались наші правила?
Чия нас губить десниця?

Рахмайстер рахує нас ночами,
Мошкара при лямпі тріпоче,
Дерев'яна постукує рахівниця.

Чорними бусинками по дроті
Пересовує нас, плутає в обороті
І губить знов в підрахунку.

Чия в цьому помилка, скажи, чії руки
Гублять нас? З Твого всевідома, з нашої муки?
І чи нема вже для нас порятунку?

Глянь на молодість нашу, відкрий архіви.
Ах, яка гарна була, щаслива!
А може крил наших гріх в цьому горі?
.....
Нишпорить в цифрах. Проходять ночі.
Глухий. Рахівницею все лопоче.
Падають з дротів зорі.

ЗАПАХ

Усе віддам крім аромату трав,
Кедрових тіней, лук покошених розмаю.
Зарослий ряскою, зелений, мулкий став
Щось шепче. Що таке? Не розгадаю.

Ввесь день я місця не знайду собі. В цій тіні
На мить присяду й знову без порядку
Повторюю: пісок, зелені камінці, світіння
Тих лук, ставків — і знову від початку.

І лиш вночі, коли ідемо краєм
Води за місяцем восковим понад ставом,
Враз усвідомлюю собі: іду я рідним краєм,
Отак по-польськи пахнуть — в'януть трави.

ЛЕОПОЛЬД ЛЕВИЦЬКИЙ

Тим Геврик

Згідно з повідомленням радянської преси, ще в травні 1973 року помер у Львові мистець Леопольд Левицький. На Заході про Левицького емігрантська преса майже не писала. Метою цих рядків познайомити читачів *Сучасности* з цією складною постаттю старшої генерації мистців.

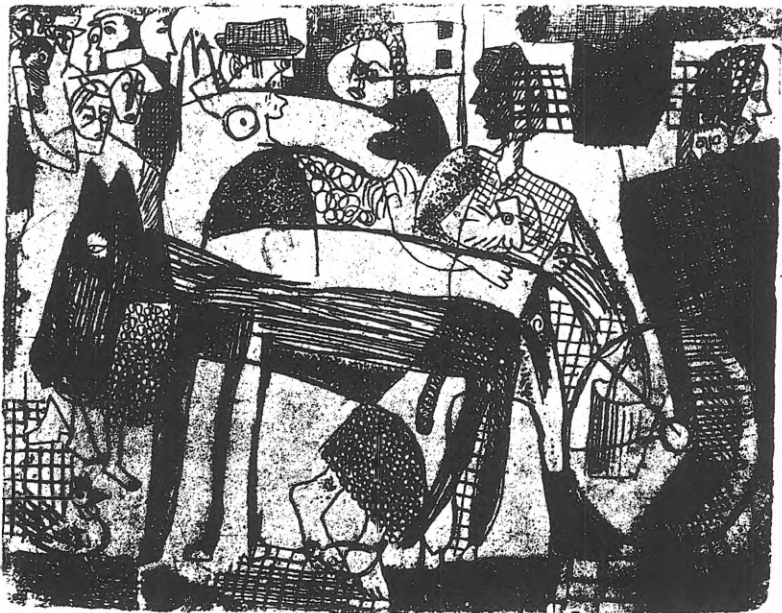
Леопольд Левицький, народжений 7 серпня 1906 р. в с. Бурдяківці на Тернопільщині, дитячі та хлоп'ячі роки прожив у Чорткові, де його батько працював слюсарем. Гімназію закінчив у 1925 році. Опісля студював у Краківській Академії Мистецтв і Паризькій Академії. В 1932 році Левицького виключено з Академії за соціалістичні симпатії. Останні роки перед війною він жив у Чорткові, Кракові й у Львові. Тримався осторонь від визначних українських мистців і організованого українського мистецького життя. З приходом радянських військ до Галичини, Левицький працював як кореспондент районної газети. Після вибуху другої світової війни був евакуйований до Середньої Азії, де учителював. В 1941-1945 рр. перебував у рядах радянської армії. Після демобілізації Левицький поселився у Львові та присвятився мистецькій праці. В 1949 році став головою правління Спілки Художників у Львові. За два десятиліття проілюстрував багато книжок, між ними — роман С. Тудора *День отця Сойки*, оповідання Івана Франка, роман П. Козланюка *Юрко Крук*, роман І. Ольбрахта *Микола Шугай-Розбійник*, *Закарпатські казки* та декілька книжок для дітей.

Вже в передвоєнні та студентські дні молодий Левицький працював переважно у графіці. Проникливий спостерігач свого оточення, мистець був авангардним для провінційальної Галичини. В його естампах помітний вплив сатири Гроша та еспресіонізму Макса Бекмана. Після війни повернувся знову до улюбленої графіки. Повоєнні естампи Левицького виконані здебільшого в новій для мистця техніці лінориту.

У перші повоєнні роки Левицький створив три серії ліноритів "З боротьби трудящих Західної України". Естампи цього періоду вражають контрастом до передвоєнної графіки. Не зважаючи на великий вклад праці мистця (перша серія нарахо-

Леопольд Левицький: "У тюрмі" (1931)

Леопольд Левицький: "Ярмарок" (1932)

увала яких тридцять картин), навіть радянський критик Г. Якушенко, автор виданої 1969 року монографії про Левицького, стверджував, що "... чимало гравюр мають недоліки. В них відчувається схематизм, поверховність сюжетного вирішення, образи людей не завжди знайдено в їх трактуванні, часом помітна сухість або спрощення". Творчість Л. Левицького двох повоєнних десятиліть віддзеркалюється в назвах серій — "Демократія Волл-Стріту" (1955), "Старе і нове" (1957), "Африка пробуджується" (1959), "Як ми жили за океаном (1960), "Нова Польща" (1967), "Народ і армія" (1965).

В середині 1960-их років у тематиці й у мистецькому вислові Левицького сталася зміна. Нові естампи шістдесятих років це пейзажі, ідилічні зображення з такими назвами, як "Тільки дівчата та соловейко не затих..." (1964) або образ босого хлоп'яти, що пасе гуси на тлі типового села ("Пас гусей", 1964). Характеристичні для Левицького тяжкі та контрастні чорні і білі площі мистець пом'якшує мережею різноманітного білого штриху. Відчувається, що Левицький оволодів майстерно

технікою лінориту. Своїми пошуками мистець зближається до абстракціонізму.

З Леопольдом Івановичом познайомила нас — двох прибулих із США туристів, улітку 1970 року талановита львівська мисткиня Стефа Шабатура. Ми зустрілися з Левицьким в оточенні молодих львівських мистців у приміщеннях галерії Співки Художників у Львові. Відбувалася тоді виставка естампів Володимира Куткіна і Шабатура із захопленням говорила про естампи Леопольда Левицького. Кілька днів пізніше, після кількаразових домовлень телефоном наша завжди усміхнена й енергійна знайома проводила нас вулицями передвоєнного Львова. Наша мандрівка закінчилася на похилому соняшному скверіку. Тут при вулиці Устияновича жив художник.

Леопольд Іванович та його дружина зустріли нас трохи стримано, але привітно. Простора і ясна світлиця і водночас ідальня Левицьких була умебльована просто й із смаком. Через вікна від вулиці вливалось до кімнати соняшне світло. Вирізнявся високий кресенс, на якому пишалася невеличка збірка старої гуцульської різьби і трираменних хрестів. Характеристично — й у Львові, і в Києві — майже в кожному мешканні мистця чи письменника ми зустрічали більші чи менші збірки старого народного мистецтва.

Розмова спочатку не клеїлася. Допомогала тактовна Стефа. Довелося розповісти дещо про себе, про наші зацікавлення. Завжди стриманий Леопольд Іванович почав показувати нам свої останні естампи. Звичайно, нам було цікаво побачити праці мистця і з минулих років. Незабаром на долівці демонструвалася велика колекція ліноритів 60-их, 50-их і 40-их років. Левицький, мабуть, не сподівався нашого наступного питання — про передвоєнні твори. Кілька мініатюрних естампів давноминулих днів були для нас найцікавішими і для нашої супутниці цілком новими і несподіваними.

Леопольд Левицький був симпатичним співрозмовником. Здавалося, що він із захопленням показував нам уцілілу свою передвоєнну графіку. Стоїчно згадав, що всі його праці були публічно знищені під час німецької окупації. З посмішкою обсервував наше здивування і реакцію на контраст між передвоєнними і повоєнними творами. Згадував, що по війні було тяжко, треба було наново вчитися, випробовувати.

*Леопольд Левицький: "Професійні жебраки",
(із серії "З оповідань мого батька", 1946-1947).*

Ми розмовляли про передвоєнні мистецькі течії (улюбленими мистцями Левицького були Ляшло Маголі-Нагі, Бранкузі, Певзнер), про школу Баугауз. Випадково, моїм

професором історії мистецтва й архітектури була дружина Маголі-Нарі, і я поділився з господарем спогадами про Баугауз.

Наші відвідини, як і всі подібні зустрічі й розмови, були відносно короткі — відбувалися начебто покvapно. Хотілося так багато побачити і зустріти. На прощання Л. Левицький пообдаровував нас — і туристів і Стефу Шабатуру. Просив вибрати естампи, які нам найбільше сподобалися. Хтось висловив острах, чи пропустять ці речі митники на кордоні, тож для певности Леопольд Іванович понадписував нам дедикації на подарованих естампах. Прощаючися, ми обіцяли собі писати листи, обмінюватися книжками, — але химерна пошта нічого не принесла нам потім від симпатичного мистця-графіка з вулиці Устияновича у Львові.

ПРО НЕПОВНИЙ ПОГЛЯД НА ЛІТЕРАТУРНУ СИТУАЦІЮ НА УКРАЇНІ, ПРО НЕСТРУНКІСТЬ ХРЕБТІВ ТА ПРО НЕПЕРСПЕКТИВИ В МАЙБУТНЄ

Богдан Бойчук

"Політика КПРС явно спрямована, щоб національні літератури зсадити на такий позем примітивізму, на якому вони втрачають рацію свого існування".

Іван Кошелівець

Все частіше нарікання на занепад української культури, чи радше на стягання її під рівень провінційности, мабуть, щиро обурюють багатьох радянських чиновників у літературі та багатьох лівовірних українолюбів тут. Неправдиво звучатиме для них і вище наведене мотто Івана Кошелівця. Бо, переключившись на хвилину на стиль їхніх аргументацій, коли наведу відомі і маловідомі (молоді і старі) імена (ставлені під тим, що офіційні радянські чинники вважають чомусь поезією) з двох лише журналів (*Вітчизна* і *Дніпро*), з 12-ти лише останніх чисел 1973 року: С. Репях, Н. Приходько, О. Ющенко, В. Мирний, М. Мачківський, Д. Шупта, О. Максименко, А. Камінчук, О. Палажченко, М. Лиходід, Н. Білоцерківець, В. Михайлюченко, О. Орач, М. Петренко, М. Федунець, Д. Луценко, А. Таран, В. Боровий, В. Сидоренко, М. Талалаєвський, П. Мовчан, Б. Степанюк, В. Юхимович, Н. Кашук, В. Підпалий, Ю. Покальчук, М. Сіренко, Л. Ковальчук, В. Гужва, В. Грінчак, Валентина Малишко, В. Гуртовенко, В. Отрошенко, Ю. Іллїна, О. Мироненко, Л. Вахніна, Л. Рижкова, Я. Здренник, Б. Демків, М. Братан, І. Чумак, М. Луків, В. Губарець, В. Терен, В. Моруга, М. Грїник, Л. Тендюк, С. Бурлаков, П. Іванов, М. Литвинець, В. Грабовий, М. Нагнибіда, В. Юр'єв, Б. Чіп, В. Кузьменко, В. Батюк, А. Яриновський, П. Біба, Л. Горлач, А. Кацнельсон, М. Ігнатенко, Л. Дмитерко, Є. Верходій, В. Гей, В. Корж, М.

Фішбейн, С. Майданська, С. Вишеславський, С. Литвин, М. Клименко, В. Затулівітер, І. Гончаренко; коли число цих імен помножу на п'ять останніх років і на всі існуючі журнали і газети; коли додам імена, підписані під тим, що там вважається чомусь прозою; коли додам імена, підписані під їхньою літературною "критикою" і "публіцистикою", — то вийде астрономічна числова бухгалтерія, яка повинна нормально говорити про розквіт, а не про занепад літератури. Нормально повинна. Бо хоч вартостевість творчості нічим не залежна від кількості тих, що творять чи пробують творити, — то все таки багаточисельна активність повинна створити сприйнятливую для росту справжніх талантів атмосферу.

Проблема в тому, що ця багаточисельність у радянській літературі не спонтанна, а програмована, і то під рівень офіційної провінційщини; програмована на те, щоб чисельністю заглушити все вартісне. Бо коли людина почне читати "створене" такими авторами, то її поступово огорне почуття безвиходу, глейке, неприємне, як болото. Безконечний потік друкованого в радянських журналах і газетах — це, з дуже нечисленними винятками, речі безсумнівної графоманської вартості (або в найкращому випадку тільки маргінально-прилітературної вартості). Це те bagno, яке повинно звести нашу культуру і духовість до найнижчого знаменника, щоб ця культура стала другорядною, неживотворною, непотрібною. Втопивши таким чином у болоті душу народу, легше буде вбити і самий народ. Це в суті речі плянова, послідовна і добре продумана політика з Москви. Тільки час від часу в тій масі друкованого появляються, мов далекий спомин, твори (і то наглядно слабші) Драча, Коротича, Павличка, Жиленко, Йовенко чи Вінграновського. Пляново, послідовно і закономірно не друкується добрих творів взагалі (пригадаю покvapний напад на повість Гуцала "Двое на святі кохання", в якій автор відірвався нарешті від селянської тематики і повернувся до прози психологічних краєвидів, тобто повернувся до того, чим напочатку починав і що становить його справжню творчу силу, — значить, хтось допустив помилку, надрукувавши цю назагал добру прозу), а цілого ряду найвизначніших поетів, ніби в літературі ніколи не було. І не справа тут у дисидентстві, бо політичними дисидентами ніхто з поетів не був. Справа в тому, що кожний високо-вартісний твір є державним злочином, бо він іде проти накресленої в Москві програми: злиття націй в одну російську націю. Тому й наука

завжди була і є основно російськомовною, тому навіть останньо кращі музичні сили насильно переводять з Київської консерваторії і з Київської опери до Москви. Тому українські поети приїздять сюди як чиновники Об'єднаних Націй, а тільки російські поети можуть їхати у світ, як поети.

Все це речі відомі й зрозумілі. Відомі, бо світ став малий, і нема вже між народами непроглядних мурів чи куртин (зрештою І. Кошелівець, як добрий знавець радянських літературних відносин, неодноразово коментував їх для читачів цього журналу). Зрозумілі, бо всякий добрий політик буде використовувати найкорисливіші, найбільш ефективні для його держави засоби, гратиме на усіх слабостях сусіда, чи пак молодшого брата. Незрозуміле тут те, що той молодший брат століттями дозволяв і дозволяє понижувати себе. Ще більше незрозуміле те, що всі ми (включно з Кошелівцем) трактуємо тільки півпроблеми, і то "зовнішньої" (комуністична партія, Москва і т. д.), тим самим менше важливої, півпроблеми. Тяжко теж зрозуміти в дозрілих людей беззастережне, майже дитяче, захоплення подіями в 60-их роках, і таке ж дитяче розчарування в 70-их роках, — забрали, мовляв, цукерку. Ці дозрілі люди самі пройшли крізь радянську дійсність і повинні були дещо розуміти. Вони мали теж кількасотлітню історичну перспективу, яка, без сумніву, дещо учить. Історія нашої культури — це ніщо інше, як потік хвилиничних піднесенень (коли слабнув трішки зашморг на верху) і довгих падінь.

Треба відразу зазначити, що беззастережна захопленість усім, що творилося в радянській літературі, не була одностайна, бо дві різні літературні генерації на еміграції прийняли два різновиди взаємин з радянською літературою 60-их років. Парадоксально, молодша тоді генерація зайняла дуже помірковану, дуже уважливу і дуже критичну настанову. Творча взаємність між молодшою радянською й еміграційною літературами заіснувала на самому вже початку. Не говорю тут про якісь захальявні персональні зв'язки (такі речі в літературі безвартісні), а про творчу взаємність, про діяння творів, яке, без сумніву, було з обох сторін. Молодша генерація поетів цінила кожний добрий твір радянських поетів, але дуже критично ставилася до невдалих їхніх починів (наприклад: захоплювалася перекладацьким шедевром Лукаша *Декамерон* і різко засуджувала його ж таки невдалий переклад Льорки). Те саме робили радянські поети у відношенні до еміграційної творчости.

Іншими словами, ні там, ні тут не було гіперболізованих чи егзальтованих жестикуляцій. Йшлося бо про те, щоб стояти на справжніх, не патріотично перебільшених, основах. Йшлося теж про те, щоб дати радянським поетам справжню перспективу, якої там не було тоді, а сьогодні й поготів. Поети молодшої тоді літературної генерації старалися стояти осторонь від всяких політичних інтерпретацій літературної творчості, бо такі інтерпретації в чисто літературному сенсі несуттєві. Про те, чи така політична інтерпретація шкодить комуністичній, не варто навіть дискутувати, бо ніхто з радянських поетів не може бути відповідальний за більше чи менше вдале говорення чогонебудь і денебудь; це елементарна і зрозуміла річ, і коли вони там навіть цього не домоглися, то вони не мають ще ніяких справжніх перспектив у майбутнє.

Знов же парадоксально, старша генерація, яка все таки пройшла крізь тісну радянську дійсність, зайняла протилежну настанову, часто безкритичну. На жаль, ця безкритичність була подвійного характеру: спрямована в сторону радянської літератури і в сторону еміграційної літератури. Тимто сьогоднішній баянс подвійно сумний і подвійно трагічний. З однієї сторони, старша генерація з рідко баченою наївністю захоплено сприймала все, що там було написано. Це привело до цілковитої затрати критеріїв, які так тяжко встановлялося тут наприкінці п'ятдесятих і на початку шістдесятих років. В усій тій політично-патріотичній ексальтації поети середнього рівня, як от Симоненко, ставали великими (...”поет... який надавав обличчя літературі тих років...”); а люди, творчість яких ніде і ніяк не могла б входити в обсяг справжньої літератури, ставали добрими поетами (наприклад П. Холодний). Чим більше було в поезіях риторики і патріотики, тим вища була вартість поета.

Запанувала політична оцінка й інтерпретація творів, яка, нормально, смертельна для всякого справжнього літературного процесу. Щоб не було непорозумінь, відразу зазначу, що добрими творами треба захоплюватися, треба про них говорити, треба давати їх світові, щоб наші поети були відомі, — але ці речі завжди і всюди треба робити на основі мистецьких критеріїв. Я свідомий того, що далеко легше оприлюднити світові твори із справжньою чи сповидною політичною контрверсійністю. Але такі явища нормально мають коротке життя і коротку пам'ять. Паралельно із цим багато людей старшої генерації прийняли методу протиставлення радянської

творчості еміграційній, — тож, логічно, коли там усе було беззастережно добре, то тут мусіло бути беззастережно зле, "неукраїнське", порожнє. А коли не було вже нагляднішої і менш-більш переконливої причини засуджувати творчість молодших письменників, то завжди можна було вхопитися за "чистоту" мови — критерій в усякій еміграційній дійсності абсурдний і другорядний. В результаті творилося порожнечу навколо літературного процесу на еміграції. І людина, яка сьогодні риде над марами, на які ліг П. Холодний, відіграла в цьому процесі знецінення головну роль (давши теж авторитетності нашій нормальній відразі до всього нового, західнього і незрозумілого). Більша частина старшої генерації може не хоче ще доусвідомити того, що вона була свідком здушення культурних процесів на Україні, і спричинником заникання в повній ізоляції процесів тут, — тобто подвійної трагедії. Не треба бо великої мудрости, щоб усвідомити, що існування повноцінної науки, літератури, мистецтва, і музики тут (які б могли зазублюватися з паралельними світовими явищами — а це більше, чим можливе), зобов'язувало б відповідні чинники там, і теж забезпечувало б частинну тяглість культури, — бо не можна дозволити на хвилині спалахи і довголітні занепади в розвитку духовости. Такий обриваний процес ніколи не буде повноцінний і не буде повно виконувати своїх духових завдань. Не треба теж особливої геніяльності, щоб бачити, що якраз відмінність (категорична відмінність!) процесів тут і там — особливої ваги. І твердження, що ..."українська культура споконвіку була пов'язана... з світовою культурою, передусім окцидентальною" — це надмірне мрійництво, — в нас була і є споконвічна відраза до "чужого" Заходу, до його глибинности (ми звикли плавати на поверхні), до його "незрозумілості" (ми звикли не думати). Навіть самий автор повишого твердження про нашу пов'язаність з окцидентом, живучи половину життя в центрі окциденту, не спромігся вилізти з радянської літературної проблематики.

І тут ми приступаємо до другої половини нашої трагедії, яка нічим не поступається згадуваній "зовнішній" півпроблемі (потягненням Москви, партії і т. д.). Мова тут про українську інтелігенцію. Вже навіть повищі уваги показують, що інтелігенція ця не піднеслася до рівня своїх завдань на еміграції (можна згадати ще мимоходом про угроблення в зародку ідеї доброго репрезентативного музею українського мистецтва в Інституті Америки в Нью-Йорку; не тільки повалено проєкт

музею, але й викинули з Інституту колекцію етнографічного мистецтва Союзу Українок, — а було це діло двох людей інтелігентської верстви; один робив це, щоб втримати звичне місце на директорському кріслі, а другий, щоб мати місце на приватну комерційну студію, (але цим справам треба буде присвятити окремий розгляд). Не тільки не піднеслася ця інтелігенція до рівня завдань, але несвідомо й наївно була своєрідним партнером радянських офіційних чинників, якщо йшло про знецінення творчого життя тут.

Не краще діє інтелігенція там. Нечисленні винятки, які ми шануємо — справді дуже нечисленні, і через цю нечисленність так скоро опиняються за ґратами. А інтелігенція наша сьогодні існує в повному розумінні слова, маємо тут до діла з сотками тисяч, якщо не мільйонами, людей інтелігентської верстви. Але замість стати хребтом нації, інтелігенція ця в переважаючій більшості досягає віртуозности у вигинанні хребта. Рушієм для них є кар'єризм і персональна добробутність. І коли Солженіцин, Сахаров, Вознесенський і ін. творять таки в тих же обставинах, що й наші, офіційним і неофіційним шляхом гордість і хребет російської нації, — то справа тут не в тому, що вони росіяни (товариші в Кремлі з найбільшою приємністю послали б їх, не то на Сибір, а й на кладовище), а в тому, що вони у своїх ділянках великі й мають стрункіший хребет (як і вся російська інтелігенція). Бо твердити, що "такої літератури наказала партія Козаченкові вимагати від українських письменників", — це не розуміти повно проблеми, це розминатися з суттю. Поперше, це не говорить багато доброго про тих письменників, бо доброму письменникові ніхто не може наказувати ні вимагати (Солженіцин, Вознесенський, Ахмадуліна й інші). Подруге, Козаченки мають силу і можуть "вимагати" настільки, наскільки наші "духові стовпи" їм дозволять, наскільки стрункий в усієї української інтелігенції хребет. Я дозволю собі на таку модерністичну абстракцію: виступає на сесії Спілки письменників Козаченко із стандартними вимогами до письменників. Встає тоді Павло Тичина (вживаючи це ім'я, як символ), чемно, глибоко і розумно спростовує тези Козаченка, як неорганічні всякому творчому процесу і в дисгармонії з постулатами всевишнього Леніна. На другій сесії робить те саме Бажан. Немає найменшого сумніву, що ніхто Тичини чи Бажана не арештував би, бо вони надто великі і нічим врешті-решт не проґрішилися. Могли б не дати

розписки на дачу чи приватного шофера. Партійні чинники мусили б ступати відтоді обережніше, і можна навіть припускати, що основні літературні функції виконували б з часом гідніше і достойніше Тичини і Бажани. Властиво, вони повинні б їх виконувати, і високого місця для Козаченків не сміло б бути! Хіба це аж така нездійснима абстракція? Нема сьогодні теж місця на покаянні заяви чи возхвалення всяких недостойних махінацій Брежнева з Ніксоном молодими літераторами і поетами в двадцятому столітті! На це вже, без уваги на все, місця таки немає!

Я свідомий того, що почую безконечний (на жаль, теж безперспективний) хор голосів: вам добре тут говорити, але що ви робили б на їхньому місці й у таких обставинах? Я не знаю, що я робив би, і це несуттєве. Дехто з нас стояв би гідно, дехто ломився б. Все це нормально, бо всякі бувають люди. Але я безсумнівно знаю, що в загальному повинна робити наша інтелігенція, щоб встановити якісь перспективи для майбутнього нашого народу. Вона того, ні тут, ні там не робить. Бо якраз в найтяжчі й найтрагічніші часи інтелігенція мусить брати увесь тягар і ставати прикладом для народу. Наша інтелігенція (незначні вийнятки були і є) завжди вміла відповідно гнути хребет, міняти навіть національну подобу, щоб в усяких обставинах забезпечити собі особисту добробутність. Тут наша основна трагедія і її час уже одверто трактувати. Я не маю оправдання для нас тут, ані для них там. Стоїмо перед обличчям смерті народу. І час уже брати відповідальність за власне майбутнє.

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (X)

Юрій Лавріненко

6. Харківські романтики і їх альманахи

На побоевищах зуларів Відродження з "аракчєсвчиною", де ми бачимо численні могилки невідомих повстанців і назви умертвлєних перших українських періодиків, народилася на Україні нова генерація діячів. Вийшла нова з університетської молоді Харкова (під батьківським крилом Василя Каразіна та Квітки-Основ'яненка). Символами її стали два вчені з міжнародним ім'ям — Ізмаїл Срезневський, 1812-1880, (славіст) та Микола Костомаров, 1817-1885, (історик). Обидва росіяни з походження — вони являли собою наче трофей моральної перемоги українства. Вони полюбили непокорєнну країну, що дала їм притулок і вищу освіту. Віддали їй свої таланти й енергію. Жадібно вивчили живу мову й вікову історію та творчість цього народу. Показали їх світові.

Зокрема коло Ізмаїла Срезневського утворився гурток студентів, які заповзялися іти слідами свого динамічного лідера.*

Як звичайно романтики — вони цїнили свою дружбу. Коли не бачились — щедро листувалися (не раз давали Каразінові читати щось із своїх писань (*ХШР*, том 2, стор. 135). Гордились

*"Панове ріднокоханці!" — з наївним ентузіазмом звертається до них один із них, Олександр Корсун (1818-1891), у передмові до задуманого ним видання своїх писань, слабеньких, але українською мовою (М. Возняк, "До характеристики харківського гуртка українських письменників", *Записки НТШ*, том ХСІІІ, кн. 1, стор. 134-138).

"Згадаймо про незабутній час нашої молодости — не низькопробної, а повної ідеалів!.. бо люди живуть не зо дня на день, вганяючись за своїми копійчаними інтересами"... — Так писав Микола Костомаров уже в старих літах півсотні років пізніше до друга тієї молодости (Агапій Шамрай, *Харківська школа романтиків*, том 2, Харків, 1930, стор. 5. Далі посилання на це вартісне видання скорочено: *ХШР*).

своїм Каразинським університетом: "наш український Геттінген!" — хвалився Амврозій Метлинський. "Аракчєєвщина" дещо ослабила цю Каразинську твердиню. Але Харків мав ще один центр відродженського життя. Це дім і садиба Григорія Квітки-Основ'яненка серед крислатих дерев парку з віковим явором у центрі на мальовничому передмісті — Основа. Справжня історична оселя дідичної україно-козацької аристократії не пишалася багачькими розкошами, але, із садибою над річкою, з її культурою і смаком розташування виглядає аристократично. Тут був двірський театр Григорія Квітки, що потім став основою для міського Харківського театру; тут батько, Федір Квітка, гостив Антона Головатого, який здобув Кубанську землю для решток Запорізького війська; приїжджали гості із столиць імперії такі як Жуковський тощо. Була тут багата бібліотека. Для гуртка Срезневського ця садиба здавалась рідною, як місце порад і задумів. Микола Зеров пише, що Квітка "став природним спілником харківської і нехарківської літературної молоді української, загальноєвропейського її шефом".*

Хоч стилістично "батька української мистецької прози, батька української повісти" — Григорія Квітку не зараховують до "Харківської школи романтиків", — але його ранні писання й мальовничі картини з історичного минулого України, його любов до живої української мови й легенди і рішучий перехід на цю мову наче роблять його батьком і харківських романтиків. Зрештою, це питання романтизму Григорія Квітки ще чекає свого спеціального дослідження. Пантелеймон Куліш видає твори "нашого" славнішого від Вальтер Скотта "Харківця", він проповідує його"... (М. Зеров, стор. 211).

Харківські романтики рухалися проти смерчів "аракчєєвщини". Вже через шість років після гвалтовної смерті (1825) *Українського журналу* — останнього з перших періодиків України — почали в Харкові з'являтися друком один за одним цілком приватні, фінансово незалежні від університету альманахи і збірники. З ними чи не вперше вийшла на серійний друкарський варстат нова українська літературна мова (правда, часто під назвою російською мовою на обкладинці). Вже в кількості й частоті видань відчувається молода енергія і натиск.

*М. Зеров, *Нове українське письменство. Історичний нарис*, Випуск I (Мюнхен: Інститут Літератури, 1960, стор. 206. Друге стереотипне видання з першого — 1924 р. Далі посилання скорочено: М. Зеров, стор.).

За який десяток чи півтора років з університетської друкарні вийшло друком вісім відомих альманахів, декотрі з них кількома книжками. Майже кожний з них більш чи менш заслуговує на окрему розвідку, але тут треба обмежитись довідками:

УКРАИНСКИЙ АЛЬМАНАХ, Харків, 1831. Зібрали й видали власним коштом студенти В. Розковшенко та Ізмаїл Срезневський з студентським гуртком.

Тут статті Опанаса Шпигоцького (він же і співредактор) і, мабуть, його ж (без підпису) нарис про Гаркушу, популярного героя-повстанця кінця XVIII ст. з записами усних народних переказів українською мовою. Поезії: Євгена Гребінки, Амвросія Метлинського, Левка Боровиковського ("Козак"), О. Шпигоцького; українські козацькі думи (про бурю на Чорному морі і друга — про трьох братів з-під Озова (зібрані і коментовані Ізмаїлом Срезневським), переклад на українську мову частини поеми Пушкіна "Полтава").

Була підготована до друку й друга книжка У. А., але забракло коштів. Частина матеріалів, у тому числі гравюра з емблематичним зображенням "Університетської Горки" в Харкові пішла до вже готованого кимось іншого альманаха і теж під камуфляжем російськомовної назви.

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА, Альманах, I, II, Харків, 1833. Ініціатор і редактор Григорій Квітка, видав власним коштом студент Харківського Університету І. Петров; перший із двох збірників надруковано в Москві, другий — у Харкові. На обкладинку пішла згадана вище добра емблематична гравюра із зображенням популярної в Харкові "Університетської Горки". У цьому альманасу Квітка почав друкуватися українською мовою, зформулював гасло: "Як говоримо — так і писати треба", "Не усе ж для москалів: може б і для нас що-небудь" ("Супліка до пана іздателя", книга друга цього альманаха). Тут же Квітчин багатозначний "Український ранок" (уривок тоді ще неопублікованої повісті *Маруся*) з глибшим підтекстом метафори сходу сонця: "Усе стихло. Чогось жде... Стало винирять з-за землі... Що? І світ, і огонь, і краса!.. Усе мовчить, усе жада, щоб швидче явилася у повноті краса миру". Значний і відділ поезії другої, мовою виключно української книжки *Вранішньої Зорі*: поезії Євгена Гребінки, Гулака-Артемовського, уривок із ще неопублікованої шостої частини *Енеїди* Котляревського, "Рибалка" Гете в на диво адекватному, як на Гулака-Артемовського — перекладі;

три запорізькі пісні з коментарями Ізмаїла Срезневського. Вміщено портрет Наталки Полтавки з додатком нот до однойменної опери харківського композитора А. І. Барцицького. Також портрет Григорія Сковороди. "Взагалі, — пише професор Дмитро Багалій, — тут зібрано все найбільш видатне в годішній молодій українській літературі". "В альманасу *Вранішня Зоря* 1833 року дійсно розцвіла зоря української літератури" (Багалій, том II, стор. 782, 785).

ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА, Харків, 1833-1838. Шість фольклорно-історичних збірників Ізмаїла Срезневського з його вступом і коментарями. Матеріал (історичні перекази, думи, пісні) Срезневський зібрав під час спеціальної з цією метою подорожі на історичні терени Запоріжжя, де йому помагали місцеві люди, зокрема катеринославський землевласник Федір Євещкий, знаний аматор етнографії та історії. Взагалі Срезневський діяв не самотньо, йому помагали в цьому підприємстві також окремі студенти й професори Харківського Університету. Цікаво, що з позауніверситетських вчених Срезневському в цьому помагав славний закарпатець, славіст Юрій Гуца (Венелин). Срезневський прагнув науково опрацювати зібрані матеріали (хоч не завжди з успіхом), робити порівняльні аналізи різних публікацій і варіантів. Картина історичного Запоріжжя, що встала перед ним, сповнила його таким ентузіазмом, що він скомпонував сам декотрі з поміщених у збірниках дум, не зазначивши свого авторства. Цей елемент літературної містифікації траплявся й у видатних західно-європейських романтиків. Історико-літературний характер не зменшує ваги *Запорожской Старини* в реальній історії Українського Відродження. Збірники робили великий вплив на сучасників, (зокрема на Шевченка і Гоголя), вони наче збирали в часі і просторі поняття України, як історично зформованої цілоти.

Здається, наче в Срезневського було якесь особливе відчуття козацького кореня новітнього українського відродження (може трохи подібне до висловленого Опанасом Лобисевичем жадання, щоб "незгасне світло" старого Києва "з'єдналося з початком без розриву і зміни", див. про це в розділі "Українська іредента"). Це відчуття Срезневський висловив у передмові до збірника такими словами.*

*"Видаючи в світ мою збірку, — пише Срезневський, — я хочу прислужитися не тільки аматорам народної поезії, а головне цікавим знати давнину

За мотто до своєї збірки Срезневський узяв слова Адама Міцкевича: "Тиша і спокій скрізь". На Україні 1833 року це була тиша над могилами повстанців Чугусва, Шебелинки, Катеринослащини, Бузького козацтва і Кармелюка... Тиша над руїнами погромлених аракчесьськими гарматами повсталих сіл і слобід Харківщини. *Запорізька давнина* Срезневського будила цю мертву тишу "офіційної народности" громом живої української мови козацької поезії. Зокрема, як твердить шевченкознавець Павло Зайцев, із матеріялу збірки Срезневського скористався Тарас Шевченко для свого "Івана Підкови" — "одного з найдинамічніших у нашій поезії образів" (Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, Нью-Йорк-Мюнхен, 1955, стор. 68).

УКРАИНСКИЙ СБОРНИК, Кн. I, 1838, видав Ізмаїл Срезневський; кн. II, 1841, видав Михайло Щепкін.

Рятуючи українську "давнину", Срезневський підіймав на її базі українську сучасність. Уже в рік завершення друком *Запорізької давнини* (1838) Срезневський випускає першу книжку нової задуманої ним серії. Під загальною назвою *Украинский Сборник* Срезневський задумав видати цілий корпус кращих творів нової української літератури. Відвідав у Полтаві старенького вже тоді Івана Котляревського і, мабуть, з цієї зустрічі старости і молодости родився і зміст першої книжки нової серії — *Наталка Полтавка*. У харківських романтиків було мудре поєднання новаторства з традицією. Переборюючи "котляревщину", вони шанували й підносили Котляревського, друкували його нові твори в своїх альманахах. У даному випадку обрано для друку ще недруковану, але вже популярну *Наталку Полтавку*. Написана 1819 року, вона, як слушно зауважив Юрій Шевельов, вже своєю мовою являла новий вищий етап у творчості Котляревського, тут переборювано мовну

запорізьку, побут, подвиги цього народу-воjakів. Він своєю відвагою, своїм впливом на весь Південний Схід Європи і навіть на Малу Азію, особливо в 17 ст., своїм дивним складом і способом життя і характером, бувши відмінним від усього, що його оточувало, заслужив місце в пам'яті нащадків"... "І хто може байдуже слухати ці пісні й думи, що в них давнина запорізька віддзеркалилась такими мальовничими правдивими зарисами — давнина повна життя, може й грубого, але величавого, поетичного!.. У цих піснях усе дике, як ті діброви й степи, що прийняли їх у лоно своє в час народження... усе поривне, як гін степової бурі... як минуле життя Запоріжжя".

”грубоватість”, помітну в перших частинах *Енеїди*. Срезневський у передмові пояснює свій вибір так:

«Я почав, — пише Срезневський, — ”Украинский Сборник” Наталкою Полтавкою Івана Петровича Котляревського, і, здається, не міг вибрати кращого початку: Наталка Полтавка мала сильний вплив на вивчення української народності, можна сказати — пробудила його, і досі лишається покажчиком на всі важливіші прикмети, що з них повинно вивчати українську народність... Наталка Полтавка з книжнонародних творів великого розміру своїм внутрішнім достоїнством посідає перше місце, її більше інших люблять по всій Україні, нарешті, її досі було не видано, і переписики спотворювали її все більш і більш... Моє призначення Іванові Петровичеві Котляревському за те, що він дав мені можливість не тільки бути видавцем одного з кращих його творів, але й почати ним, а не чимсь іншим мій ”Украинский Сборник”» (передрук тексту передмови в книзі Павла Федченка. *Матеріали з історії української журналістики*. Випуск I. Київ, 1959, стор. 234-35).

Полонений Наталкою Полтавкою Срезневський у перших рядках своєї передмови висловлює відважну — просто суперечну урядовій догмі ”офіційної народності” — думку про окремішність, етнічну цільність політично поділеного між імперіями народу, підросійська частина якого становить з ”другою частиною” — галицькою” одну цілість з однією назвою ”українська” (там само, стор. 234).

Тому, що Ізмаїл, тепер уже професор Харківського Університету, був у 1839-1842 роках у науковому відрядженні за кордоном для вивчення західньо- і південнослов'янських мов, то другу книжку *Украинского Сборника* (в ній ”Москаль-чарівник”) видав славетний актор Михайло Щепкін, при чому свої послуги в справі ведення коректи збірки запропонував Микола Гоголь. (Павло Федченко, цитована книжка, стор. 82).

У Харкові тимчасову відсутність Ізмаїла Срезневського знаменито компенсували на ділянці альманахів Василь Каразин, Квітка-Основ'яненко і Микола Костомаров. Їм належить заслуга створення найвидатнішого з харківських альманахів *Молодик*.

МОЛОДИК, (Украинский литературный сборник), Харків, в університетській друкарні, 1843-1844. Вийшло чотири числа збірника товстими книжками в простому ніби академічному

оформленні з персональною видавничою "фірмою" Івана Бецького, студента університету (росіянин із Москви, що "українізувався" під впливом Квітки, Костомарова і Каразіна, які стали фактичними творцями цього серійного збірника.

Іван Бецький (1818-1890) впорядкував сам першу книжку *Молодика* із залученням творів і російських письменників (Пушкін, Лермонтов та ін.). Цей початок відхилив від нового видання підозріння урядової цензури і дав можливість Квітці й Каразінові зробити другу й третю книжки *Молодика* чисто українськими змістом на високому (в масштабах імперії) культурному рівні.

Українську назву *Молодика* запропонував Квітка. Каразін, вже тільки з огляду на цензуру, не вважав це ризико за доцільне; можна думати, що український зміст і культурний рівень для Каразіна були важливіші за українську назву і мову, але він зрештою погодився з Квіткою, своїм союзником у критиці і здобуванні "малоросійського" дворянства для зафундування університету й українських тодішніх видань. Зрештою вони кожний зробили по одному числу *Молодика* по-своєму. Коли друге (переважно Квітчине) число *Молодика* літературне і здебільша українською мовою, то третє (Каразінське) число альманаха переважно науково-публіцистичне, українознавче, воно важливе в історії української публіцистики та українознавства.

До свого (другого) числа *Молодика* Квітка залучив майже всіх наявних у той час українських письменників, всього їх появилось у "Молодику" ч. 2 дев'ять: Шевченко, Квітка-Основ'яненко, Костомаров, О. Бодяньський, І. Левченко, А. Могила (Метлинський), М. Петренко, О. Чужбинський, Я. Щоголів.

Квітчине число *Молодика* важливе участю в ньому Тараса Шевченка, що була зумовлена приятелюванням Квітки й Шевченка. Прочитавши в Петербурзі (ще до викупу з кріпацтва) в рукописі "Сердешну Оксану" Квітки і вже друкований Квітчин нарис "Головатий", Шевченко написав у жовтні-листопаді 1839 року посланіє "До Основ'яненка" ("Б'ють пороги. Місяць сходить"...) і зразу ж послав його Квітці в Харків з листом за підписом Перебендя. Квітка тільки рік пізніше довідався про справжнє прізвище автора листа і посланія до нього. В 1840-42 роках відбулося жваве листування. Шевченко написав Квітці понад 6 листів. З Квітчиних листів до Шевченка збереглося

чотири. На запрошення Квітки Шевченкові прислати його поезії для задуманого альманаха *Молодик* Шевченко прислав поезії "Думка", "Утоплена", "Н. Маркевичу", всі видрукувані в *Молодику* ч. 2. Шевченкознавець Павло Зайцев, подаючи ці факти, надає їм значення для початкового періоду творчості Шевченка: нарисом "Головатий", — пише Зайцев, — "Квітка збудив творчу уяву Шевченка", (П. Зайцев, "Посланіє до Основ'яненка", *Тарас Шевченко, Твори* том I, Чікаго: в-во Миколи Денисюка, 1959, стор. 271).

Коли взяти до уваги вже відзначений вище вплив на Шевченка харківського збірника *Запорожская Старина*, то місце харківських початків, зокрема альманахів у загальній панорамі Українського Відродження стає очевидним. Навіть скептичний до самої можливості української літератури В. Белінський почасти корегує тепер свою думку.*

7. Каразинська книжка "Молодика"

Це третя книжка цього альманаха (*Молодик на 1844*, Харків, 1843). Підготовка її Каразиним не випадково припала на 40-річчя промови Каразина в Харкові 31 серпня 1802, що нею Каразин зрушив українське дворянство на значні пожертви для університету. "Що раз зробилось, тому не зробленим не можна бути!" — писав саме десь у той час М. Костомаров у цитованій вище баляді "Пантикапея".

"Зроблене" і водночас ще "не зроблене"? Зрушити русифіковане дворянство на одноразовий подвиг для України ще не значило повернути Україні її втрачену провідну верству. В умовах політики "офіційної народности" й терору Аракчєєва те основне діло життя Каразина вже там і тут було надшерблене. Воно залишилося навіть неопублікованим і необговореним в друку, а отже — і суспільно неусвідомленим у своєму політичному значенні. Тепер Каразин хоче дороблювати

*Белінський писав: "На Україні є своя література: після "Молодика" в цьому не залишається ніякого сумніву... Харків за багаточисленністю населення і красою... є деякою мірою столиця України, а значить і столиця української літератури, української прози й особливо українських віршів... Ця обставина робить Харків особливо цікавим містом і викликає бажання ближче з ним познайомитися. Пан Основ'яненко, як відомо, володіє незвичайним талантом оповідати різні старовинні легенди мовою легкою і зрозумілою"... (В. Г. Белінський, *Полное собр. соч.*, т. VII, стор. 87; подано в цитованій книжці Павла Федченка, стор. 96).

незроблене. Він друкує у третій книжці *Молодика* (стор. 245-250) свою й досі ще неопубліковану харківську промову 31 серпня 1802 року на зборах дворянства і два окремі протоколи на неї дворянства і купецтва про їх добровільні пожертви на університет і про обрання Каразіна на їх депутата до трону в цій справі (промову і протоколи, зреферовано в розділі "Боротьба за освітній центр України"). Ці ювілейні публікації мали б ніби реконсолідувати захитану терором Аракчеєва й Уварова ретроспективу й перспективу Українського Відродження. Матеріали (промова Каразіна і дотичні ухвали) були такі виразні й вимовні, що не потребували коментарів. А до того ж Каразін помістив поруч, у цьому ж третьому числі *Молодика*, щось значніше за коментар — статтю Миколи Костомарова "Обзор сочинений писанных на малороссийском языке" (стор. 157-185). Був це хронологічно, мабуть, перший синтетичний огляд української літератури від *Енеїди* Котляревського до харківських романтиків і перших виступів Шевченка. Русифікаційній догмі "офіційної народности" стаття Костомарова протиставила панораму щойнонародженої української літератури живою українською мовою! Костомаров розвинув далі вже згадувані думки Льовшина і Срезневського і передмови Максимовича до його збірника *Малороссийские песни* (Москва, 1827). Костомаров ще чіткіше й глибше окреслив відмінність "народности" української з її власною мовою і психологією — від російської. По дорозі відбив атаки російських журналів (*Сын Отечества*, *Библиотека для чтения*) на українську мову, як, мовляв, "мертвый несуществующий язык", суміш слів "хохлатых, бородатых".

Компактна публікація поруч себе статті Костомарова і Каразінських документів громадського руху 1802 року за заснування Харківського Університету — все це разом показувало, що базою новою української літератури й мови, всього відродження є не тільки селянство і розмовна селянська мова, а й модерний європейського типу університет, збудований українським дворянством і купецтвом. Було показано важливий історичний прецедент чи приклад українського самовизначення дворянства й купецтва.

Єдність концепційного підходу й логіки пронизує все скомпоноване Каразіном третє число *Молодика*. Він показав, що громадський рух дворянства за університет має глибоку українську історичну базу, що предки того дворянства —

козацька старшина — були провідною будівничою верствою України. Зробив це в майстерному історичному есеї "Взгляд на украинскую старину" (третья книжка *Молодика*, стор. 33-45, передруковано також в цитованих *Сочинениях...* Каразина).

Існує погляд, що під час спільної праці Каразина з Костомаровим над третьою книжкою *Молодика* — Каразин взагалі, а цим його есеєм зокрема справив значний вплив на Костомарова — як українського історика.*

Починається Каразинів есей запереченням претенсій московських істориків, ідеологів догми "офіційної народности" (ними стали професори Московського Університету Погодін і Шевирьов) розглядати історію України як невід'ємну складову частину історії Росії і Московії. Каразин дипломатично відкриває абзац словом згоди, щоб продовжити й закінчити повним запереченням.

Каразин пише: "Справедливо московський наш історик історичним центром (средоточием) нинішньої чудесної Росії вважає Москву і Московське князівство. Ми, що живемо нижче 53 ступня широти до Чорного моря, пам'ятаємо ще принаймні, що... чудесні долини між Доном і Дніпром не були заселені — чи не спредковіку? — не знаю. Можливо їх і оброблювано в часи Геродота, можливо одним із слов'янських племен! Але хто стане твердити, що воно мало ім'я російського, щоб тут Росія була?.. Але де вловить він цю давню минувшину, якщо від неї не осталося ані сліду від хліборобського побуту племен, які постачали Грецію пшеницею Пантикапеї й Ольвії дві тисячі років тому?"

*Л. К. Полухін, *Формування історичних поглядів М. І. Костомарова*, Київ: в-во Академії Наук УРСР, 1959, стор. 90-93.

Полухін (може дещо переяскавлено) пише про Каразинів "Взгляд на украинскую старину": "У цій статті дається відправна точка і загальний напрям майбутніх історичних досліджень"... "Цим вимогам відповідає тематика статей молодого Костомарова в каразинському випуску "Молодика": "Первые войны малорусских казаков" і "Русско-польские вельможи". (Полухін, стор. 93). Сюди можна додати і ще одну в тому ж числі *Молодика* статтю Костомарова "Пантикапея" — одноіменна із згаданою вище балядою Костомарова. Приблизно подібну до думки Полухіна про вплив Каразина на Костомарова висловив інший молодий радянський історик.

Але московський журнал *Вопросы истории* на подібні погляди реагує сердитим окликом: "Жодного відношення до української історіографії не має Каразин" (*Вопросы истории*, Москва, 1956, ч. 7, стор. 126). Скільки мені відомо, незалежні українські історики це питання не досліджували.

Ось чому нам старим, в сімдесятих роках наших, решті ще самовидців чи співрозмовників з дідами свого часу, належиться зберегти для потомства бодай декотрі риси колишньої України. Дякуємо нашому повістареві про старовину, Григорієві Федоровичеві Квітці, що передав нам із неї багато чого в своїх історичних романах. Він живописно показує нам минуле. Але романи будуть підозрілі історикам вже тільки тому, що вони романи” (Василь Каразин, “Взгляд на украинскую старину”. Передруковано з третьої книжки *Молодика* в *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина*, зібрані й зредаговані проф. Д. Багалієм. Харків, 1910, стор. 599-600).

Це незалежнення найдавнішої історії України від історії Московії Каразин проводить послідовно і в його версії заснування Слобідської України. За Карaziном Слобідську Україну заснували “православні пани” давньої Київщини і Червоної Русі, “які заради віри боролися і врешті переселилися разом із народом від ляхів і Унії. Таким чином, — пише Каразин у цьому ж есеї, — “Шидловські, Захаржевські, Квітки (слобожанські козацько-аристократичні роди — Ю. Л.), що їхні далекі родичі і тепер живуть у західніх, визволених від Польщі губернях, найлегше були обирали на сотників, із сотників — на полковників” (там само, стор. 601). На думку Каразина православні козацькі переселенці з правобережної України і Червоної Русі (одна з давніх назв Галичини) відвоювали в татар напівнезаселені обшири Слобідської України, де доти були головне татарські випаси та наскоки. Тут переселенці, за зразком корінної козацько-гетьманської правобережної України, організують козацький лад і культуру, що її привезли з собою — з полками й сотнями, з козацькою аристократією, з принципом спадщинної земельної власності і правом.

“Звичайно, — підкреслює Каразин, — тільки один войовничий народ з конем і шаблею в руках міг зважитися на таке переселення, наражене на часті несподівані наскоки”. З цього есею Каразина сам собою виходить висновок, що Слобідська Україна постала як питома частка всієї козацької України не з ласки московського царя, а з власної сили і культури українця-козака і козацької старшини. Посилаючись на своє вже згадане нами особисте дослідження московських архівів, Каразин пише: “Я не знаходив ні в одному з московських архівів ніяких слідів грамот чи указів на такі відводи (земель для полків, — Ю. Л.) в

царювання Михайла Федоровича” (там само, стор. 601). Крім окремішності від Москви, Каразин підкреслює в заснуванні Слобідської України будівничу роль козацької старшини, як провідної верстви. За оборону принципу спадщинності земельної власності та інших складників козацького ладу Каразин назвав Охтирського полковника ”тонким політиком, що не зрадив свого походження” (там само, стор. 602). Ця характеристика цілком пасує самому Каразинові.

Цікаве таке місце в есеї Каразина: ”Писавши напам’ять після пожежі, що знищила частину моїх паперів, многотрудно зібраних протягом 55 років, не можу я хронологічно визначити поступовість впливу російського уряду на Україну. Але цей вплив був більший на Слобідські полки, ніж на Малоросію” (там само, стор. 603)

Каразин тут же таки зв’язує цей ”більший вплив” із тим, що стратегічний маршрут великих російських армій, концентрованих у прикордонному Білгороді, як вихідному пункті, — пролягав через Харків і Слобожанщину і далі на фронті безнастанних тоді воєн з Туреччиною. Причина ”більшого впливу” за Каразином чисто воєнна, сказати б окупаційна, а не внутрішньо-українська. Справді, Україна була тоді затиснута між арміями двох найсильніших імперій того часу — Російської і Турецької. Відхилити смерть, зберегти самосвідомість і пам’ять країни, нагромадити сили, вилявірувати із залізного затиску було головним завданням української політики часів Каразина. Згадані вище матеріяли Каразинського числа *Молодика* виконували це завдання.*

8. Із ”Харківською школою романтиків”

Відродженські здобутки Харківського Університету почалися із романтичної філософії гідності людини й нації (професора

*Крім зазначених матеріялів і писань Каразина, він подав до третього числа *Молодика* цілу низку інших матеріялів. Важлива публікація листа Сковороди з коментарем Каразина з високою оцінкою філософа та пропозицією вшанувати, закріпити пам’ять про Сковороду; цим Каразин наче хотів включити творчість Сковороди в українське відродження першої половини XIX ст. (див. розділ ”Каразин і Сковорода”). Каразин помістив у третій книжці *Молодика* ”Духовний заповіт Ломиковського 1711 року, ”Основание Харьковского Коллегиума” та ін. В третю книжку *Молодика* Каразин вклав багато власної визначної праці, що ще досі осталась не дослідженою (здається, комплет *Молодика* на Заході недоступний).

Шада). Хоч "аракчєєвшина" приглушила ті здобутки, то їх наново підсилено харківськими альманахами і їх творцем так званою "Харківською школою романтиків". Відкрив її аж у нашому столітті вихованець і професор Харківського Університету Агапій Шамрай.*

Професор Шамрай визнає за формацією харківських романтиків 1820-40-их років непроминальні заслуги, як от: боротьба за українську національність, за нову українську літературну мову для всіх, в тому числі й освічених шарів населення; намагання вийти за межі "котляревщини" з її бурлескною традицією; показати нові жанрові й стилістичні спроможності української літератури.

Участь Каразина у внутрішньому житті харківської плеяди романтиків дотепер науково не вяснена. Провідний діяч початків Відродження, який винятково не написав ні одного вірша ні оповідання, не цікавив істориків літератури.

А проте, коли брати поняття романтизму в його сучасному ширшому значенні культурно-історичної епохи, то Каразин був у сузир'ї харківських романтиків одною з перших і більших зірок. "Романтизм, — пише Лярусс в *Модерній історії*, — не був просто літературним чи артистичним явищем. Це був новий спосіб думання і навіть більше — почування. Він наголошував чутливість і унікальну важливість індивідуума"... "Навіть політичне життя не могло оминати впливу романтизму" (Англомовне видання 1964, стор. 291, 292). Згадавши великий вплив французьких романтиків (Шатобріяна), Лярусс згадує в

**Харківська школа романтиків*, редакція, вступні статті й примітки Агапія Шамрая. Три томи. Харків, ДВУ, 1930 (Інститут Шевченка). Широко задумане видання цих історико-літературних матеріалів було поліційно обірване, третій том, мабуть, і вилучено, бо пізніше деякі рядянські літературознавці згадували тільки два томи. Проф. Шамрай дорого заплатив за свою піонерську працю: в'язницею, каторжним табором, звідки повернувся після смерті Сталіна. Про готований Шамраєм четвертий том нічого невідомо, мабуть, знищено або заховано під замком КГБ.

Погром Шамрая зв'язується з погромом другої харківської романтики (Хвильовий та ін.), які ніби відзначили століття свого далекого попередника надрукуванням зазначеної вище студії — Агапія Шамрая. Вона включає головню вибір творів і листів І. Срезневського, Миколи Костомарова, Левка Боровиковського, О. Шпигоцького, А. Метлинського, Михайла Петренка. Здається, Шамрай у своїй цінній публікації недостатньо врахував перші харківські періодики (мабуть, через обставини терору). До альманаха *Молодик* публікація не дійшла, четвертий том конфісковано в рукописі.

цьому пляні польський національний уряд князя Адама Чарторийського 1830 року, рісорджіменто чи "воскресіння" в Італії, аналогічні політичні рухи часу, як повсюдне в Західній Європі явище, — і таким чином нібито зв'язує європейську "весну народів" з епохою романтизму.

Проф. Дмитро Чижевський теж надає поняттю романтизму, в тому числі й українського, зокрема харківського, подібного ширшого значення. Він відзначає у "харківській романтиці" зокрема такі моменти: романтизм сприяв пробудженню відірваного від новішої європейської культури народу, інтересові до відродження слов'янських народів, сприяв розвиткові українознавчих студій, відчував складність питання творення нової літературної мови, відштовхувався від "котляревщини", поновлював інтерес до барокко (зокрема до Сковороди), плекав романтичний культ особистої приязні, свідомо плекав різноманітність літературних гатунків, зв'язок із світовою літературою (див.: Дмитро Чижевський, *Історія української літератури*. Нью-Йорк, УВАН, 1956, стор. 383-387 і розділ "Харківська романтика", стор. 393-410).

Вражає те, що багато з поданих прикмет романтизму, характерні для особистости Василя Каразина. Поза тим ряд фактів не дозволяють оминати харківських романтиків 1820-40-их років у біографії Василя Каразина. Поперше, харківські романтики і їх альманахи були, сказати б, певною мірою дитиною каразинського університету; подруге, Каразин був одним із ініціаторів і творців *Молодика*, редактором його третьої книжки; третє, може й не дарма Каразина прозвано ім'ям Шіллерівського романтичного героя лицаря маркіза Поза, він був, сказати б, "український маркіз Поза"; четверте, в Каразина було спільне з провідними харківськими романтиками (Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський) розуміння складности проблеми творення нової української літературної мови і повного переходу на неї.

Вони з болем бачили гвалтовну втрату старої української літературної мови на користь творення російської літературної мови, як мови урядово проклямованої "офіційної народности". Дорожили тією насильно відібраною старокнижною мовою України. "Я люблю прекрасний славянський язык и как литератор, и как добрый христианин" — заявляв Каразин в *Украинском Вестнике* (1818, ч. 12). Поет і професор філолог

Амвросій Метлинський ішов далі — доводив історичну єдність і переємність між старокиївською церковно-слов'янською (слов'яно-українська в термінології М. Зерова) мовою і мовою сучасної йому України, що нею, як твердить Метлинський, говорить 10 мільйонів людей від Чернігова до Одеси і від Галичини до "землі Війська Чорноморського" (Кубань — Ю. Л.). "Правопис у найстародавніших списках словеноцерковних літописів та інших книг у багатьох випадках так (смію сказати) пристосовується до властивостей південноруської мови, що іноді приходить думка: чи не для цієї саме мови його і придумано?" (А. Метлинський, "Заметки относительно южнорусского языка". Вступна стаття до збірки творів Метлинського *Думки і пісні та ще дещо*, Харків, 1839, передрук статті в А. Шамрая *XIII P*, том 2. Харків, 1930, стор. 109).

Нелегко було харківським романтикам зрікатись (на користь Росії) цієї багатой старокиївської спадщини історичного значення заради спуску в побутово-вуличну селянську мову епігонів "котлярєвщини". У цьому контексті слід розглядати дипломатичний вислів Каразіна в листі до Погодіна, що він не дорожить "хахлацькою мовою" (*Сочинения...*, стор. 915). Навряд, чи хто з поетів-романтиків того часу міг таке сказати. Поетам легше було (на базі українських пісень і дум) переходити на живу селянську українську мову, як ученим публіцистам. Ізмаїл Срезневський вияснив цю проблему своєю теорією трьох періодів у становленні мови нації (його "Мысли и замечания", *Украинский Альманах*, X. 1831).

Ізмаїл Срезневський зокрема дорожив мовою українського літературного барокко. Він писав: "... мова Хмельницького, Пушкаря, Апостола повинна передати прийдешнім поколінням славу цих великих людей України". І при тому кваліфікував українську мову, "як одну з найбагатших слов'янських мов" (І. Срезневський, "Взгляд на памятники украинской народной словесности", *Ученые записки Имп. Московского Университета*, 1834, VI). Майже всі харківські романтики, зокрема Каразін і Срезневський, дорожили писаною спадщиною Сковороди, включали її в процес Українського Відродження.

Початки Українського Відродження силою обставин були багатомовні. Пробуджуване життя не чекало на вироблення нової літературної мови, підіймало назрілий космос проблематики і писало про нього як могло. Напружені безупинні мовні шукання і борсання Сковороди віддзеркалювали цю

трагічну ситуацію. Вони були ближчі Каразинові ніж "котляревщина". ("Котляревщина була довгою, впертою хворобою українського слова", — писав Микола Зеров з перспективи цілого століття. *Нове українське письменство*, Київ, 1924; друге стереотипне видання, Мюнхен, 1960, стор. 98).

9. Ідея "Слов'янського Ренесансу"

Проф. Дмитро Дорошенко у своєму огляді української історіографії ставить цю ідею у прямий зв'язок з утворенням Харківського Університету:*

Проте, українські історики взагалі поминають той факт, що саме Василь Каразин був чи не першим у Харкові ініціатором ідеї "слов'янського ренесансу" і одним із перших у російській імперії. Каразин сформулював цю ідею не "філологічно", а політично, як визвольний рух поневолених слов'ян і не в друку, а в меморандумі до царя й уряду, ще в 1804 році (за даними В. Срезневського) або — в 1807 (за даними А. Н. Пипіна). Тобто, за яких 20 років до того, як пізніший академік Кеппен (до речі він закінчив Харківський Університет в 1814 році) відбув з доручення російської Академії Наук першу подорож до Чехії з завданням познайомитись із слов'янством. Безпосереднім поштовхом до південнослов'янської ініціативи Каразина було сербське протитурецьке повстання 1804-1813 років і той факт, що серби звернулися до Росії з проханням допомоги. Зісланий тоді у своє село Кручик із забороною виїжджати і втручатися навіть у справи створеного ним університету — Василь Каразин (насамоті) запалюється вісткою про повстання сербів і про їх прохання допомоги. Подає меморандум (французькою мовою) до царя з головною безпосередньою метою дістати дозвіл собі особисто на виїзд до Сербії, щоб приєднатися до повстанців. В. Срезневський, що мав доступ до цього документу, переказує його нижчеподаний зміст.**

*"Ідеї слов'янського ренесансу стали популярними тут дуже рано... Студентські дні Миколи Костомарова (він закінчив Харківський Університет 1838 року, — Ю. Л.) пройшли в атмосфері слов'янського й українського ренесансу. Костомаров став палким прихильником їх обох і почав писати (поезії, — Ю. Л.) українською мовою" (D. Doroshenko, Olexander Ohloblyn, A Survey of Ukrainian Historiography, New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1957, стор. 133).

**В. Срезневський подає таке: "У 1804 році В. Каразин, вважаючи себе сербом по батькові (?), — Ю. Л.), задумав пробратися в Сербію в ролі росій-

Не трудно зрозуміти, чому з гнівом не тільки відкинуто меморандум Каразіна про "державу словен", а й суворо покарано за нього. Слов'яновідродженська концепція Каразіна включно з утворенням держави поневолених "словен" цілком ішла в розріз з інтересами Австрії, що окупувала не менше слов'янських земель, як Туреччина. Також суперечив проєкт Каразіна апетитам Російської Імперії зайняти панівне місце Туреччини на Балканах. До всього того концепція Каразіна якось випереджувала свій час, зокрема шойно назріваючу тоді стратегічно-політичну концепцію майбутнього анти-наполеонівського "Священного Союзу", який ділив між Австрією і Росією слов'янські нації, та й взагалі затримував "весну народів".

Отже, Каразін в 1805 році логічно доповнює свій меморандум про "державу словен" другим меморандумом до царя під назвою "Про невтручання в справи Європи" ("Письмо к императору Александру I о невмешательстве в дела Европы", *Чтения в имп. Обществе Ист. и Древн. Росс.* М. 1863, кн. 3, стор. 123-130). Та тоді вже майже всі справи доповідав цареві Аракчєєв. Обидва меморандуми накликали на Каразіна чисто по-аракчєєвськи зрадагований царський указ, даний слобідсько-українському губернаторові: "... штатського совітника і кавалера

ського агента для того, щоб об'єднати сербів у їхньому повстанні, утворити тимчасовий уряд Сербії, відправити депутацію до Константинополя і т. п. Йому думалося, що міжусобиці в Туреччині створили нагоду для повстання слов'ян взагалі. Якщо Туреччина не дасть Сербії самоуправи — повстання поширяться на інші слов'янські нації. Тоді слов'яни, об'єднавшись усі в одно ціле, відновлять слов'янську державу, що охоплювала б собою всі землі по східньому березі Адріатичного моря, починаючи від Албанії, на півдні межуючи з Македонією, на півночі з Австрією і Росією; до цієї держави слов'ян Каразін уявляв можливим включити і "частину Угорщини, і австрійську Славонію, і землі хорватів".

(Мабуть, щоб схилити до свого проєкту царя) Каразін передбачав можливість запрошення на голову "держави словен" одного з "августійших" братів Олександра І. Каразін передав свій плян князеві Чарторийському (як і князь В. Кочубей, він був один із небагатьох придворних вельмож неворожих до Каразіна, — Ю. Л.), просив Чарторийського доповісти плян імператорові. Каразін заявляв, що готовий податися до Сербії і діяти там на власне ризико, а не в ролі російського агента. А. Н. Пипін, що теж пише про меморандум Каразіна, підкреслює, що "Каразін радив діяти дуже обережно, щоб не викликати ворожнечі Австрії, але мрії його йшли далеко"...

Каразінів меморандум, пише В. Срезневський, відкинуто з гнівом й обуренням (В. Срезневский, "Каразін Василий Назарьевич", *Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 490; А. Н. Пыпин, *Панславизм в прошлом и настоящем*, СПб. 1913, стор. 76):

Каразина за безглузді його міркування, що до нього не належать і йому відомі бути не можуть, взявши із села його під караулом, посадити на харківську гавптвахту на вісім днів. Після того вимогти від нього підписку, щоб він під загрозою найжорстокішої кари не зважувався більше турбувати його Величність” *Русский Биографический Словарь*, Том VIII, стор. 490).

В. Срезневський висловлює сумнів чи той указ у Харкові виконано. Здається, не застрашив він Каразина, він бо далі писав свої протести, клопотання, проекти до Олександра І, аж поки той умер, а по смерті Олександра І — навіть до його жорстокого наступника Миколи І.

Після Каразинового ”сербського” варіанту ідея ”слов’янського ренесансу” виявилась більш ґрунтовно в ”болгарському” варіанті закарпатця Юрія Гуци (Венелина).*

Оці (різко відмінні від російського імперіяльно зорієнтованого панславізму) початки української національно-визвольної ідеї ”слов’янського ренесансу” найшли в поетів і вчених ”Харківської школи романтиків” і своє посилення і деяке послаблення водночас.

Посилення було в тому, що харківські романтики зв’язались із чеським відродженням і під його впливом більш рішуче переходили на нову українську літературну мову. На чолі з енергійним Ізмаїлом Срезневським харківські романтики ніби зробили прорив із російського мішка ”офіційної народности” на Захід до чехів з їх ідеями відродження всіх поневолених слов’ян. Радість такого розширення краєвиду і можливостей бачимо в листі А. Метлинського від 5 травня 1840 до І. Срезневського, що був тоді в трирічній науковій подорожі до Чехії:

”Дякую за знайомство з чехами... нехай міцніє братський союз слов’ян, нехай росте і цвіте, нехай буде многолітній!” І два

*Ю. Венелин, *Стародавні й сучасні болгари*, том I, 1829; том II, 1841. Російською мовою, видана в Москві — ця праця не звернула на себе уваги в Росії, але ”в Болгарії її вважали ледь не за національну святиню”. Венелин ”розбудив Болгарію до нової діяльності”... (Брокгауз і Ефрон. *Енцикл. Словарь*, т. 10, 1892, стор. 105-106). Венелин один із перших констатував наявність українсько-російської дискусії в його статті ”О споре между южанами и северянами насчет их россизма” (опублікована посмертно Осипом Бодянським). Венелин мав зв’язок із Харковом, куди приїжджав у 1831 році; тоді, мабуть, познайомився з Срезневським, там студіював українську мову (Павло Филипович, *Література... Нью-Йорк*, 1971 стор. 130).

місяці пізніше: "Бачу, що ти здоровий духом і діяльний докраю. Спасибі всім слов'янам, що підтримали любов до себе".*

У цьому кліматі в харків'ян, здається в Метлинського, виникає думка клясифікувати слов'ян не тільки на західних і східних, а й на північних та південних, оскільки Північ і Південь дуже важать у долі слов'ян.

Та кожна річ, надто в політиці, має свій зворотний бік. Чеське відродження, затиснене німцями не менш, як українське, Росією, турками й поляками, — було занадто зорієнтоване на підтримку могутньої і ніби теж слов'янської російської держави. Тісний зв'язок із чехами трохи підживляв у харківських романтиків давню і вже дискредитовану орієнтацію частини козацької старшини на російсько-імперський монарший трон, як допоміжний засіб розв'язки українського питання. Проф. Агапій Шамрай може навіть занадто підкреслює цю офіційну вірність супроти російського монарха не тільки в слабших діячів романтиків (як, наприклад, О. Корсун), а й у сильніших і самостійніших, як Микола Костомаров і Амвросій Метлинський. Можливо редактори і цензори штовхали Шамрая до перебільшення "царелюбних тенденцій наших романтиків". Це видно з того, що Шамрай тут же таки відготовує як несподіванку чи якусь загадку таке явище:

"Не минуло 6-7 років, як Костомаров у "Книгах Битія" дав протилежну концепцію історичного процесу України" (*ХШР*, т. 2, 1930, стор. 31).

Ця концепція відома (і не зовсім нова!) — тут нема осуду гетьманів Хмельницького, Дорошенка, Мазепи (як у вірші Костомарова "Дід пасічник"). У *Книгах Битія* наче знову перегукується каразинська візія "сильної держави словен", хоч у нових (союзних) формах і обширах. Нема підстав твердити, що Костомаров не міг знати пригоди Каразина із його проектом "держави словен" чи праці Юрія Гуци про відродження Болгарії.

Ми не зустріли в доступних джерелах слідів зацікавлення Каразина чеським русофільським панславізмом, ані польським повстанням. Його цікавила головне вісь поділу Північ Південь. Він фактично будував столицю Українського Відродження. Хоч і

* Амвросій Метлинський, "Листи до Ізмаїла Срезневського", *Харківська школа романтиків*, том 3, Харків: ДВУ, 1930, стор. 133 і 138. Упорядник цього видання А. Шамрай підкреслює в коментарях, що завдяки місці Срезневського між чеськими й українськими поетами зав'язалася приязнь, взаємні переклади з української на чеську і з чеської на українську.

з якої б галузі вчений торкнувся тих харківських ранніх часів Відродження, — він відзначає їх піонерське значення. Так робить історіограф проф. Д. Дорошенко, історик філософії — проф. Дмитро Чижевський, історик літератури — проф. Агапій Шамрай. Так зробив би, мабуть, і дослідник економічної історії України — він, певно, не поминув би ще однієї (чисто економічної) ініціативи Каразина.

10. Проєкт організації українського капіталу

У 1920-их роках серед документів Диканського архіву Кочубеїв знайдено рукопис — копію меморандуму під заголовком: "Про потребу заснувати на Україні "Торговое Малороссийское общество или Компанію". На думку відкривача цього документу, історика Павла Клепацького, меморандум цей написав близько 1820 року Василь Каразин. У меморандумі читаємо:

"Я взявся викласти цей короткий, але досить ясний огляд промисловости цього краю, що з нього мимоволі зроджується висновок, що Малоросії конче потрібно мати свій власний капітал, вжити його на торгівлю головними продуктами краю цього, аби через це втримати цінність їх від понижування монополістами і зміцнити саме виробництво їх, а тим самим відхилити гнобительську монополію" (Клепацький Павло, "Декілька документів з Диканського архіву Кочубеїв", *Український Археографічний Збірник*, том 3, Київ: Археографічна Комісія ВУАН, 1930, стор. 257).

Каразин пропонує в цьому меморандумі конкретний плян: випустити 1 000 акцій по 500 рублів всього на 500 000 рублів капіталу, щоб відкрити дію плянованого "Торгового Малороссийского Общества" чи Компанії (стор. 257-258). Він проти захоплення горілчаною промисловістю, яка переважає і руйнує господарство України. Каразин за всебічний розвиток торгівлі й промисловости місцевої української з місцевим українським капіталом. "Хто жив з увагою в Малоросії, — пише Каразин, — той знає, що вся промисловість у ній перебуває в руках чужоземців. [Вони], очевидно, заволоділи нею і користаються переважними вигодами краю сього" (там само, стор. 256). Серед тих "чужоземців" Каразин називає на першому місці "великоросіян" (стор. 256).

Можна думати, що загалом обережний, хоч не ворожий Каразинові князь В. Кочубей (міністер внутрішніх справ) не

передав у "собственную" канцелярію імператора, що була у віданні Аракчеєва, цього меморандуму (його, здається, не згадують російські біографи, що мали доступ до урядових архівів). Але Кочубей і не знищив Каразиного меморандуму, а передав його до родинного архіву Кочубеїв у Диканці на Полтавщині.

Не можна брати Каразинів плян утворення великого українського капіталу як черговий перелітний спалах його діяльного ума, що безупинно продукував цінні ідеї. Незвичайна тяглість зусилля — теж основна риса Каразина. Визволення покріпаченого селянства з фєвдального рабства і перехід української економіки від фєвдалізму до модерного капіталізму цікавили його практично й теоретично від 1811 року до самої смерті. Практично почав він діяти з утворення ним у Харкові "Філотехнічного товариства" (1811-1818). У "Попередньому нарисі правил" товариства Каразин пише:

"Пора зрушити нашу солодку дрімоту!! Очевидним стає, що прибутки, сперті на господарство (господарські методи, — Ю. Л.) наших предків, недостатні для задоволення день-у-день ростущих наших витрат!" (Г. П. Данилевский, *Украинская Старина*, Харків, 1866, стор. 140-141. Тут же подано пункти статуту Філотехн. т-ва та інші дані про нього).

В 1820 році Каразин просить урядового дозволу на організацію вищезгаданого "Торгового Малороссийского Общества" чи Компанії. Не діставши дозволу, пробує в 1840 році відновити діяльність "Філотехнічного т-ва" і, спонукаючи українців до посилення економічної активності, зокрема до утворення власної *обробної* промисловости, малює перед ними в харківській газеті перспективи власної окремої участі України в світовій торгівлі.*

Вражає тут така рання чітка свідомість Каразина важливости *обробної* промисловости, переходу від колоніального характеру експорту — переважно сировина — до

*"Тоді підуть, — пише Каразин, — із південних губерній в чужі краї крупниста мука, крохмаль, солодило або діястаз, алькоголь-спирт, сухі бульйони, макарони, коров'яче масло, рослинна олія, свічки, есенції трав, ягід, лікарських рослин, олія шпанських мух, різні гатунки мила, шкіри, фарбувальні речовини, цикорна кава, нашатир, сода, дьоготь, скіпідар та інше"... "все в концентратах" (В. Каразин, "О значеніи Харькова для полуденной России", *Харьковские губернные ведомости*, 1840, ч. 39, 40 і 41. Подано в Данилевского, *Украинская Старина*, 1866, стор. 145-46).

експорту виробів власної обробної промисловости. Недорозвиненість власної обробної промисловости була страшною колоніяльною болячкою України все ХІХ століття і майже до нашого часу.

Вказавши на захоплення української торгівлі чужоземцями, як причину недостатнього формування українського капіталу (див. вище), Каразин не скидає всієї вини на чужинців, а вказує на оспалість самих українців, брак у них розуміння, власної промислової і торгівельної ініціативи. Характерно, що він (зайнятий по вуха науково-дослідною працею) не знайшов ділової людини для керівництва "Філотехнічним товариством" і весь час мусів бути сам правителем його справ.

Тут треба згадати, що Василь Каразин систематично й безперервно провадив значну винахідницьку і науково-дослідну працю. Він перетворив свій маєток у селі Кручик на базі тієї науково-дослідної праці з досвідним полем, лябораторією (був фаховий з освіти хемік), з першою на Україні Метеорологічною станцією. Йому належить першість ідеї світової мережі метеорологічних станцій, яку передав Гумбольдтові при зустрічі з ним у Москві. Він вивів перший на Харківщині морозостійкий гатунок абрикоса, вдосконалив метод виробництва салітри, що за ним і в наш час на Україні працюють деякі хемічні заводи, влаштував у своєму селі експериментальний спиртовий завод, оспорював свою першість у винаході парового опалення, м'ясних консервів, дав свою конструкцію молотарки та декотрих інших с.-г. машин, експериментально доводив думку про можливість використання електрики верхніх шарів атмосфери, був першим навіть у штучнім алмазотворенні.. А поза тим їздив до Петербургу й Москви, де його було обрано членом кількох наукових товариств. Провадив активне листування, писав близько 1200 листів за рік (Г. П. Данилевскій, *Собр. сочин.*, том 21, СПб. 1901, стор. 144).

Василя Каразина називали "українським Ломоносовим". Але, що Каразин поєднував наукову працю з великою громадською і політичною діяльністю, то, мабуть, ближчою була б тут аналогія до Бенджаміна Франкліна.

Каразин був мислитель, навіть практика його пронизана теоретичністю. Проте, слушно сказав проф. Д. Багалій, що більшість задумів Каразина йшли по такій лінії, яка в ближчому чи дальшому майбутньому виходила на шлях *реального* життя.

Так було з його ранніми пропозиціями визволення селянства з феодалного рабства, з його колосальним задумом університету в тоді ще напівсолон'яному Харкові. Так приблизно сталося з його ідеєю "Малоросійської Торгівельної Компанії". Вона стала далеким попередником відомих могутніх синдикатів почасти в Харкові центрованих "Продамет" (1902) "Продаруд" (1908), "Продвугілля" (1914). Каразин проєктував початковий капітал своєї "Малоросійської Компанії" на 500 000 карб. "Продамет" засновано з початковим капіталом 900.000 карб. Суми досить близькі попри віддаль часу.

Томас Масарик, фундатор Чехословацької республіки, писав про три послідовні стадії чеського відродження: 1) філологічна чи культурна, 2) економічна, 3) політична. Життя людини коротке й для однієї стадії. Каразин, хвилюючись відставанням своєї "коханої вітчизни", забігав у всі три стадії. Працював день і ніч, поспішав і поспішав. Коли прийшла смерть — вона не застала його дома, а в діловій українській подорожі до Криму, що належав до засягу його "Філотехнічного т-ва".

У нього, очевидно виникла ідея Криму, як центру виноробства більш як українського значення. Поїхав здійснювати свою ідею на місці. Пізньої осені, відвідуючи виноробні Ялти, перестудився. Вже тяжко хворий подався в Миколаїв, де працював його син. 4 листопада 1842 року серце невтомного Василя Назаровича перестало битися. Місцеві українці спорудили над його могилою величавий мавзолей в антично-грецькому стилі. Останньою писаною працею Каразина, закінченою за кілька днів до смерти, була його стаття "Безсторонній погляд на південний берег Тавриди і на його витвори". Після юнацьких герців і гірких досвідів на Півночі всю його енергію віддано Україні. А геополітична скерованість України на Південь як була, так і залишилась напрямом усього його життя.

10. Епілог

"Місто моєї вітчизни, любий Харкове!.. бажаю підвищення берегів твоїх річок".

Василь Каразин, "Про утримання річок у містах" (1840)

"Чудово, смердюче промислове місто, велике але невеличне, забуло слобожанське походження, забуло слобожанські

полки, не утворило американської казки, не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає в своїх завулках криваві легенди на сотні віків”.

Микола Хвильовий, Редактор Карк (1923)

На заболочених берегах харківських річок з явно іронічними назвами — Лопань і Нетеча — зійшлися яскравим контрастом дві особистості (земляки народжені в сусідніх, Богодухівському й Охтирському повітах Харківщини): консерватор і монархіст Каразин — і революціонер — комуніст Хвильовий.

Зійшлися на любові до України й людини, на пристрасному позитивному хотінні: "підвищити береги", "піднести будинки до хмар", створити "казку" Українського Відродження, перебороти болячку провінціалізму, піднести це губерніяльне місто до ролі відродженської столиці... Нація і людина — поняття більше за кожну окрему клясу, за кожну окрему історичну епоху.

Поза тим, що обидва активні романтики, — були вони будівничі "національної аристократії", аристократи духа, провідницької ініціативи, "позитивного хотіння" (терміни В. Липинського, цитоване, стор. 329, 349), аристократи активного формування дійсності (а не пасивного улягання їй)...

Чому ж один із них мусів пустити кулю в серце свого режиму не інакше як через власну скроню? А другий — природно вичерпав весь великий життєвий запас своєї енергії у творчій дії до останнього удару серця?

Страшне питання — для окремої праці.

Головна соціально-політична пристрасть Каразина — прискорити перехід від перестоялого перестарілого російського феудалізму до наступного в той час ближчого історичного щабля розвитку — капіталізму. Каразин розумів капіталізм не тільки вузько економічно, як пожвавлення бізнесу, а як соціальну систему, що буде фундаменти свободи, права й справедливости, приватної власности й ініціативи, суспільної і національної самоуправи, поступу людини. (Приблизно як у шанованого Каразином Бентама, що його Маркс з безсилої злости обляяв "генієм буржуазної дурости"). З ретроспективи сучасности капіталізм здається наче тим доконечним природним періодом росту суспільств, періодом "змужніння" і вироблення здатности до життя в свободі, періодом, у якому виробляються згадані вартості.

У Росії феудалізм, зокрема кріпаччина, затримався довше, ніж на Заході. Перестарівся, але все ще тримався силою традиційного московського обожування абсолютної державної влади (за Аракчеєва кріпаччина стала державною!). Всупереч твердженням російських марксистів Росія повного капіталізму властиво не мала, майже цілком поминула цю стадію росту. Коли російські марксисты лають "прокляте минуле", то замість капіталіста вціляють в ... поміщика! Зрештою російські революціонери відчували, що перехід до російського соціалізму чи комунізму легший просто від рабського та ще й державного феудалізму, як через стадію капіталізму. Залишалось при зручній кон'юнктурі "революційно" перебрати готову абсолютну державну владу від слабосилого царя до диктатури ЦК партії чи вождя. При цьому перебранні влади народ, як суб'єкт і підмет права, лишався далі поневоленим, безправним, а отже політично неіснуючим. Скандальний факт "безнародности" зродив у царській і післяцарській Росії зловживання і маскуванню словами "народ", "народність". Російське хоробливе явище "народництва" передалось почасти й українській інтелігенції, і тому згадана раніш лінія будівничого консерватизму Каразин — П. Куліш — В. Липинський — залишалася аж до незрівняної вершини Липинського ледь помітним пунктиром. В Росії ця лінія, мабуть, ще слабша — все розмилось між Аракчеєвим і Леніним-Сталінім.

Відціля, мабуть, і походить оте неказанне загальне болюче відчуття в людини на просторах нашого соціалістичного Сходу — що ціле життя наче опинилося у безвихідному кам'яному мішку. В цьому мішку задихнувся і з протестом застрелився Микола Хвильовий. Здається, не помилкою буде сказати, що Василь Каразин по-лицарськи робив усе можливе, щоб відхилити цю трагедію. Життя людини міряється десятиліттями, життя клас і соціальних систем — століттями, життя націй — тисячоліттями. "Ми все життя учимо і учимось" — писав Каразин. Це варто пам'ятати сучасним творцям Українського Відродження, що переходить сьогодні свої 200 літ.

МІЖ УКРАЇНЦЯМИ РУМУНІЇ (II)

Анна-Гая Горбач

"КРИМІНАЛ ДЛЯ ГУЦУЛА — САНАТОРІЯ"

В той час, як на повітовий шпиталь люди нарікають немом на тюрму (він попав у неславу за хабарництво лікарів та персоналу і недогляд тих хворих, що не мають звідки "помастити"), то сама тюрма для гуцула, що важко працює і недоїдає, аж ніяка тяжка кара. Про одну гуцулку розказували нам, що вона, вернувшись після довгих років кари домів, сказала, що так добре як у криміналі їй ніколи ще не жилося і не буде житися. Була це жінка одного багатія, що взяв її ще молодою дівчиною і загнав до тяжкої роботи біля ґаздівства, не давав їй ні в що вратися, ні добре наїстися. Сам він розкошував з якоюсь молодницею, що йому припала до вподоби. Коли він ще й почав свою жінку бити і знущатися з неї, коли вона йому докоряла, що він прогулює в коршмі майно і її гірку роботу, то терпець бідолахи увірвався. При якимсь гірським потоці біля мосту вона кинулася зі сокирою на чоловікову любаску, зарубала її і трунула у воду. Ото ж, коли її засудили й забрали до тюрми, а любки не стало, то гуцул голосив і плакав, що осиротів, бо не було ні кого полюбити ні на кому лють зігнати та господарку пильнувати. Але для бідної жінки, що натерпілася та ще й зігнала грішну душу зі світу, тюрма в порівнянні з її життям здалася санаторією... Таких трагічних, а то й комічних трикутників історій можна тут наслухатися безліч. Особливо чомусь у буковинських горах здавна вже панувала якась моральна розгнужданість, що не минала навіть духовних осіб (православний священник, якого жінка була нервово хвора, переманив до себе жінку дядя, яка загнала і його в гріб, але вмійчасі "повдовіла" і процесується з дітьми священника, відмовляючися віддати їм особисті цінні речі їхнього померлого батька). То ж і диво, що сороміцькі пісні у пісенному репертуарі місцевих гуцулів займають широке місце, як ми переконалися при записах, роблених нами із співу однієї пари, яка співає професійно на весіллях та народних гуляннях. Молода вчителька, українка родом, яка своєю поведінкою та мовою нагадувала радше перекупку, мала тільки одну незмінну розмовну тему: невірність чоловіків. Вона

чогось завзялася була мене переконати, що немає одруженого чоловіка, який не обдурював би своєї жінки, а якщо якась жінка це заперечує, то або вона дурна, або бреше... Чим більше я відмовчувалася на її приклади й висновки, тим завзятіше ця молода представниця сільської інтелігенції розпалювалася і гарячилася. Я була просто приголомшена її умовим рівнем і думала про трагедію села, що має у своєму проводі, як виховників, такого типу й рівня людей. Прошарок, що повинен за своєю предистинацією працювати над підвищенням культурного рівня і свідомости села, який повинен стати зразком для наслідування сільської молоді, допомогти виховати в неї почуття також і національної гідности, живе, не живе, а животіє такими низькими зацікавленнями.

ВІДГОМІН ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ

У зв'язку з недорозвинутою національною свідомістю села, що його осердя було ще в австрійських часах гібридного характеру, стоять також ще до сьогодні невияснені події з останньої війни. Ще напередодні німецько-російської війни появились були в селі люди, які збирали між українцями гроші на "організацію" і вписували жертводавців у якісь листи. Незабаром після цього всі ці жертводавці опинилися перед румунським судом і підіставали високі вироки. Іронія долі хотіла, що у в'язницю попав також православний священик села, до речі, українець, який в 1930-их роках корчив зі себе румуна і румунізував для "червоного пояса" церкву. Пішли тоді у в'язницю і декілька українських вчителів, що жили в селі після втечі з північної Буковини, що була зайнята большевиками, як теж деякі гуцули з Селятина і Путилова, що опинилися на румунському боці.

Розказують люди, що напередодні фронтних боїв у Карпатах 1944 р. прибув у село і заїхав на вібчину Ігрише якийсь озброєний український старшина, що видавав себе за партизанського командира Карабку з Хотинщини. Він вибрав собі за квартиру порожній гуцульський бордей, що належав газді Галиця. Газда довідавшись, що в його хатчині замешкав старшина з добрим конем і двома кісами, взяв собі на підмогу одного сусіда й увечері вирушив до самотньої вібчинської оселі. Залишивши сусіда з кісом під хатою, сам Галиця увійшов у середину і почав розмову з чужим гостем, домовившись перед

тим із сусідом, що непомітно відхилить вікно, крізь яке той просунув свого кріса. "Не стріляй!" — мав ще крикнути командир, коли ненароком глипнув до вікна і побачив кріса, але вже було запізно. Постріл вбив Карабку на місці. Стягнувши з нього уніформу, забравши зброю і коня, гуцули закопали командира в якійсь недалекій ямі. Наш оповідач твердив, що виключно жадоба дістати гарного коня і два добрі кріси спонукала гуцулів до цього вбивства. У зв'язку з цією подією розказують собі нишком бродинські люди ще одну трагічну історію. Незабаром після вбивства командира прибула в околицю і зайняла позицію в ярі якогось глибокого потоку недалеко Селятина в селі Руска, якась формація, що складалася виключно з молодих українських хлопців. Як оповідали люди, вони були зодягнені в новісінькі уніформи і твердили, що воюватимуть у горах проти москалів і проти німців за "вільну Україну" (до свідомості людей, що себе звали гуцулами, а говорили все ще по "руськи", це ніяк не промовляло й було загадкою). Довідався про цю частину один гуцул з Кунунського, що служив якійсь німецькій частині за провідника в горах. Доніс своїм панам, що там і там є таке "войсько", яке збирається воювати проти них, і попровадив їх до тієї долини, де відпочивали втомлені хлопці. Вночі німці мали на них напасти, й ані одна жива душа не вийшла, як кажуть, з того потоку, всі вони там полягли. Ще оповідали люди, що також десь у 1944 році зорганізувалася з кількох сільських браконьєрів, які знали добре довкільні гори, розбійницька банда, що діяла нібито від імені "Вільної України", називаючи себе українськими партизанами. Мали вони проводити розвідчу роботу для чужих військ і при тому грабували населення. Оперували вони здебільша в такий спосіб, що приходили з наказом евакуації від якоїсь військової частини, нападали на біженців, що ховалися в лісах, куди вони їх спрямовували, ограбовували і вбивали їх, і потому йшли ще грабувати покинуті ними оселі. Багато лиха зазнали від цієї банди люди з околиці Бергомета над Серетом, Банили, Селятина та інших сіл. Руками цих бандитів вже нова комуністична влада спрятала старого румунського комуніста, що став був війтом в одному із сіл після перевороту в Румунії. Бандити мали його жорстоко замучити і люди дивуються до сьогодні, чому комуністична влада не покарала винуватців, про яких всі знають, а які кілька років після війни вернулися в "нормальне" життя.

З ВЕРХА НА ВЕРХ

Але вернімося до природи, до зелених карпатських верхів та пахучих полонин. Одну з найкращих мандрівок завдячуємо нашому газді, що повів нас своїми давніми стрілецькими стежками на Веснарку та Сиглою — на карпатські хребти, що тягнуться на південь від Бродини і якими можна зайти з Сучавської в Молдавицьку долину. Знав він тут всі "вершиді" (стрімка вижолоблена стежка біля гірського потока), бо в молодості ходив з батьком та братом на стрілецтво. Робили вони тут перегони з оленями та цапами, а за ними гналися захекані жандарми і лісничі. Налягаючи трохи на ліву ногу (щось як Довбуш), бо в бедрі мучить його ревматизм від вогких нічлігів по лісах та дебрах, наш гуцул ступає легко і плавно, бере стрімкі стежки немов дикий цап, а нам треба добре задихуватися, щоб не відставати, та головню не втрачати жодного із слів його безупинної розповіді. Бож він тут знає кожне дерево, та що коло нього діялося, на якому буці він повівся вбитого вепра, а прийшовши за два дні, застав тільки вочкур на гіляці (побратими вкрали, а він думав, що жандарми відкрили); в якому зрубі він засідав на світанку, коли появилося ціле стадо оленів, але його перед вистрілом застукали лісничі й він мусів на довший час тікати в чужу лісову округу, де мій вуйко Ілько, його добрий побратим, застрілив свого першого нелегального вепра, і як він переживав цю подію... Сьогодні наш газда спокійний і незрезигнований. Прегострі закони сучасного ладу охолодили його запал, вік зробив також своє. Живе він побільше спогадами й мандрами у минуле. Час до часу коли наїдуть якісь німецькі "пани", що заплавили кілька тисяч марок за ведмедя чи оленя, кличуть і його допомогти чужинцям застрелити дичину.

Ідучи стежкою, наш стрілець постійно зиркає по землі, часами півголосно щось буркоче, і я чую: "А шляк би ті трафив... ади кільки їх си наплодило... а були би вони колись всі у мій горшок мандрували, а тепер йдуть собі спокійно воду пити..."

І справді вогка стежка після недавніх дощів рясно вкрита слідами, що їх він нам вияснює і тлумачить. Біля джерела знаходить навіть слід ведмедиці та ведмежатка. Розказує нам, як то розплодилися ведмеді і які шкоди вони чинять людям, що верхами тримають маржину. Треба, щоб ведмідь аж вісім корів забив, щоб держава дала дозвіл його застрелити, бо стільки приносить він державі чужої валюти, коли приходять чужі

стрільці. Коли гуцулові ведмідь задушить чи розірве корову, то йому дає держава тільки 800 леїв, в той час, як корова коштує 5 000 леїв. Так само багато шкоди чинять дикі свині, що нищать поля не тільки на вібчинах, але також по долинах. "Ми годуємо державі дикі свині", — сказав один верховинський дід зрезигновано, коли ми спитали, як йому живеться...

Коли ми нарешті біля полудня вилізли на одну з "чуг", звідки розбігалися хребти на три різні лісові округи, то нам відкрилася чудова панорама: Вібчинські поля з самотніми оселями виднілися ген далеко аж до горизонту, сонце проривалося крізь хмари й освічувало то Кунунське, то Гепу, то Ігрище. Холодний вітер гнав кудлаті хмари і наганяв рідкі краплі дощу. Ми всі повбирали светри, що їх були поскидали, коли лізли на стрімку чугу, і щойно тут я зрозуміла, чому полонинські чабани ходять і літом в теплих кожухах та кучмах. Ми продовжували мандрівку дивним скалистим хребтом, свідком запеклих боїв у першій світовій війні між австрійцями та москалями, і слухали далі розповідей про закопані скарби в цих околицях, що їх якісь щасливці мали навіть знайти.

Коли ми потомлені і спрагнені, алеж задоволені мандрівкою, вернулися додому, де нас чекав черговий когут у сметані та золота "мамалічка", то найбільшу похвалу за витривалість дістала наша Марина: "Інча панночка була б там у лісі розплакалася й не хотіла далі йти, а вона йшла не гірше мене..." Ця прогулька була для Марини так начебто "пробою", бо ми мали вирушати в Мармарошину і все ще вагалися, чи вона витримає далеку і важку мандрівку. Дошкульно нас пообжалювала і люта гірська кропива, якою треба було пролізати, бо місцями бурі загородили стежки ломами, що їх треба було обходити хашами і дебрами. Закусивши зуби, ми твердо ступали за нашим "гідом", свідомі того, що не сміємо засоромитися м'якошкірстю.

ЗІ СХІДНИХ КАРПАТ У МАРМАРОШИНУ

До нашої цьогорічної програми належала "експедиція" в Мармарошину, де мій чоловік хотів закінчити на вібчині, що належить до великого українського села Поляни, діалектологічні записи, розпочаті ще 1970 року.

Хоч у теорії й можливо дібратися автом чи автобусами до Полян, у нас виникло бажання пробратися туди бодай тією

частиною пішки, яка заселена нашими людьми, щоб краще пізнати ще незнану нам частину гуцульських Карпат від Вижньої Бродини через Сулицю та Лучину до Кирлибаби, звідки можна було дібратися автобусом до Вишева, а тоді далі пішки через Скарішоару на Полянську вібчину.

Після кількох дощових днів небо вияснилося і повисихали гірські стежки, то ж можна було рушати в далеку дорогу. На "колейку", якою ми хотіли добитися хоча б до 22 кілометра, ми чекали пів дня, бо її колектив засідав десь при зеленому столі чи при горілці, а людей назбиралося в міжчасі немало. Були це переважно гуцули, що верталися десь до Сулиці чи в інші гірські закутини, то ж товариства цікавого не бракувало. Але наш газда, маючи на думці допомогти якось нам у далекій мандрівці, попросив свого племінника, молодого лісничого, що робив на тому 22-ому кілометрі службу, щоб нам пошукав якогось гуцула з конем, який перевіз би бодай частину дороги наші нелегкі наплечники набиті харчами, коцями ну й магнетофоном, і при цьому скинув нам на голову неабиякий клопіт. Цей лісничий, що також чекав на "колейку", прийшов був уже трохи п'яний, а що компанія, чекаючи, часу не марнувала, впився згодом так несамовито, що під час їзди, малошо не попав під колеса. Ми його в той спосіб позбулися, що на якійсь там зупинці, коли висідали люди, витягнули на мураву й положили на землю спати, де він і може спав до другого дня. Інший непритомний пияк, це був якийсь волох з-під Радовець, що його тягнув один молодий гуцул на "Кунунське", щоб він йому там побудував піч. А що майстер не дуже мав охоту вибиратися так далеко в гори, то молодий гуцул тримав його у постійному трансі, щоб він не спям'ятався і не вернувся у своє село. Ділили ми опісля шмат дороги з однією молодницею з Сулиці, яка нас сердечно запрошувала в гості, але ми поспішали далі, бо сподівалися дібратися до вечора бодай на Лучину, відому тут державну ферму гуцульських коней, розташовану саме по дорозі до Кирлибаби. Гуцула з конем, охочого заробити за кількакілометровий марш під вечір п'ятдесятку, ми собі самі підшукали в мальовничій Сулиці. В це чудове гуцульське село, до якого їде щодня автобус з Кімполюнга, могла б я порадити вибратися всім тим українським туристам, що хочуть подихати трохи "Гуцулією", а бояться надто близької границі в Сучавській долині. Тут діяв майже 50 років український священик о. Синявський, який толерував навіть святкування календарних свят за старим

стилем, хоча офіційна румунська церква вже 1924 р. прийняла була новий календар. Про цього панотця говорив хтось на еміграції, що він такий був національно свідомий, що йому постійно снівся Іларіон Огієнко, журнал якого *Рідна мова* він передплачував в 1930-их роках. Після нього парохом у селі став уже румун.

На Лучину ми прибули, як вже сіріло. Спершу ми думали, що це крім стаднини ще й село, але виявилось, що тут живе тільки служба, а на нічліг приймають виключно офіційних осіб. Тож ми мали немалі труднощі, поки переконали директора, щоб нас не вислав далі в ніч, бо ж ми, не знаючи околиці, могли б легко зайти до пограничників. Після якихось телефонних розмов, що їх він виправдував тим, що минулого року прийняв румунських туристів з Північної Буковини й опісля мав великі неприємності, бо за ними шукала таємна поліція, нарешті таки дав нам кімнату. Заважило ще й те, що ми були з Німеччини, а він сам родовитий буковинець і мав велике набоженство до німців. Крім того, почувши моє дівоче прізвище, спитався, чи австрійський генерал, який казав себе поховати з любови до коней на Лучині, не був часом моїм предком... Я не заперечувала, бо думала, що нам треба якнайскорше відпочити і раненько рушати далі на Кирлибабу...

Вранці ми рушили через Лучинівські полонини далі в путь. Вся околиця була повита білою мрякою, стежки й трави були зарошені, бо вночі перепав був сильний дощ. Спершу нас напав страх, що ми заблудимо серед безмежних пасовиськ, стежки бо були всі до себе подібні, розбігалися на всі боки, а через густу мряку не можна було ніяк зорієнтуватися, де схід і де захід. Після недовгої ходи стрімкою стежкою ми вилізли на якусь дальшу полонину і як на диво виринув з мряки якийсь румунський чабан у типовій чорній, вивареній у дьогті, сорочці з киптарем навиворіть на плечах. Ми кинулися до нього, з запитанням, чи йдемо добре на Кирлибабу, а він знову хотів від нас дізнатися, чи ми десь не зустрічали якихось коней, що втекли йому із стада. На жаль, ми його не могли так потішити, як він нас, бо виявилось, що ми в мряці не збилися з дороги і таки незабаром добилися до якогось шляху, яким до Кирлибаби з'їжджали "реморки" з ковбками. Виснажені стрімкими стежками і скорим маршем, вирішили ми скористати з цього гірського способу льокомоції, бо надворі росило, а ми ще хотіли того ж дня добитися до Полян.

Не знаю, чи може десь людину більше розстрясти, ніж на цих реморках, на яких треба ділити півтораметрову (у квадраті) площу між кабіною шофера та ковбками з 6-8 лісовими робітниками. Нашу Марину шофер взяв на щастя до себе в кабіну, в надії, що матиме миле товариство, але вона його скоро розчарувала, бо на перший запит відповіла про себе в третій особі "Ну борбеште романеште" — запам'ятавши собі фразу, якою я вияснявала, що "вона не говорить по-румунськи..."

То ж пішла наша їзда якимось потоком стрімголов у напрямку на ту Кирлибабу, реморка гнала, як навіжена, гілляки придорожніх дерев били по кузові, а ми ховали скоро голови й думали, що шофер розтрясе і нас і ті ковбки по дорозі. "Пасажири" виявилися згодом теж наші люди, з якими ми щиро в Кирлибабі розпрощалися, діставши кілька добрих порад на дорогу.

Автобус до Вишева, на жаль, уже був проїхав і ми, не діждавшись серед порохів головного місцевого перехрестя біля мосту над Золотою Бистрицею жодної машини, що йшла б була аж у Мармароцину, вирішили покинути цей буковинський Вавилон, де чути було їдш, німецьку, українську, румунську мови, й добиратися малими шматками далі в напрямку до Вишева. Вже біля полудня ми були в Борші, звідки колись в моє рідне село приходили на лісові роботи "боршани" в широких білих шараварах. Тут побудовані тепер великі туристичні центри та санаторії. Лежить ця Борша мальовничо на північ від масиву Родни, яка притягає багато любителів гірського спорту. У Вишеві підкріпилися ми добре й рушили річкою Вассер (в околиці багато німецьких колоністів) вгору в надії, що знайдемо той потік, який мав нас повести на Скарішоару, якою ми чотири роки тому сходили з Полян до Вишева. Потік ми знайшли, але стежки на Скарішоару вже не було там, де колись, й ми заблудили в темні хащі, з яких з бідною і трудом вибралися. Вже сіріло, як ми нарешті стояли на тій добре утоптаній стежці, яка мала нас завести просто на вібчину.

НАША ЦІСАРСЬКА ВІЛЛА "ОБОРІГ"

Була вже майже ніч, коли ми вибралися з того лісу і, перейшовши кілька пагорбків і вкриту травою вібчину, добилися до першої хатини, де попросилися на ніч. Виявилось, що тут жили наші давні знайомі, молоде подружжя, що їх ми пізнали

під час нашого першого перебування тут тому кілька років. У хаті ми спати не хотіли, бо на двох ліжках спало вже четверо дітей, і мали знайти ще місце тато і мама. Попросили ми, щоб нам постелили на оборозі, що стояв у кутку обійстя. Нанесли нам старого сіна, бо нового ще не косили, ми повитягали з наплечників коци й лягли як мертві, дякуючи Богові, що нам дав силу таки вилізти нагору. По дорозі бо виявилось, що здоров'я наше, головню мого чоловіка, не надто надається на такі важкі тури. Вночі будили нас час до часу гаркотіння якихось вівчарок та пронизливі свисти по довкільних обійстях. Але, усвідомивши, що опинилися ми на вібчині, де вепри пустошать городи біля хат, ми далі спали, адже до нас на оборіг вони хіба не вилізуть.

Хто не бував на вібчинах, цих лагідних верхах укритих влітку квітучими травами і негустими малими гайками, а то і поодинокими деревами, хто не дивився з такого "даху" на довколишні менші й більші верхи огорнуті в сизу пелену гірської мли, хто не прислухався до того глибокого спокою і тиші, в якій дзиччать хіба джмелі, дикі бджоли чи дзвенить прив'язане до шиї корови калатало, той не може собі уявити повної краси Карпат.

Так ми замешкали на тім оборозі, на велике здивування і просто переляк наших господарів, що бажали нас мати в хаті. Вдень нам насушили ще свіжого сіна й ми вирішили залишитися в цих милих людей, тим більше, що вістка про наш прихід рознеслася блискавично й інші наші знайомі почали приходити до нас, немов на прощу. Мій чоловік сидів на оборозі в товаристві добрих співрозмовників, доповнюючи великий квестіонар, і записуючи лісорубну та чабанську лексику. Ми ж обидві з дочкою, відвідавши по вібчині всіх знайомих, зробивши їхнім дітям та родинам фотографії, піславши Чорногорі, що вітала нас з півночі, гарячий привіт, забралися до хатчини з магнетофоном записувати пісні й коляди. Людей на обійстя приходило багато й охочих співати не бракувало.

Одного вечора ми пережили на вібчині несамоовиту бурю. Небо почорніло, здіймався сильний вітер. Нас просили в хату, але ми, спустивши дах оборогу над голови, сподівалися, що все скоро минеться. Свистів скажений полонинський вітер по голих верхах, хапав, що йому попадало і ніс далеко над дебри й ліси. Нам здавалося, що він зірве дах оборогу і занесе його разом з нами кудись у гірські нетрі. Блискавки ярко запалювалися й освічували на мить принишклу природу, а громи гуркотіли, наче

б валився світ. Вночі, коли вже пустився дощ і стало холодно, пролізла до нас одна з мокрих вівчарок, з переламаним від недавнього бою з вепрами хребтом. Вже через блохи в її грубому кожусі мусіли ми бідолашну тварину прогнати, але пси не давали спокою цілу ніч. Утомлені від неспокійної ночі й перемерзлі ми були щасливі, коли настав ранок і можна було розрухатися. А незабаром появилось й сонце й висушило увесь вологий довкільний світ.

ВІБЧИНСЬКИЙ ПОБУТ І ЗЛИДНІ

Радість наших господарів, що прийшли гості на вібчину, була шира і безмежна. В них виник був страх, що хтось з сусідів, яких ми також добре знали, міг би нас переманити до себе. Ми з бідою їх уговтали, щоб не піднімати якоїсь непотрібної сварки, що ось-ось вже розпалювалася. Розповіли нам про одержані пачки з "дрантям" (так тут у говорі звуть одяг взагалі) в 1970 р.; дехто навіть продавав ті речі, бо їх було "за шкода" носити, а гріш завжди потрібний. Це нас і не дуже здивувало, бо знали вібчинські злидні. Люди заробітків не мають, а гірська господарка ледве дає змогу прожити багатодітним родинам. Варена ріпа (картопля), перемішана з кукурудзяною мукою (ця страва зветься товканя), до того кисле молоко або гостра бриндзя, від якої язик лупиться, це і є той щоденний хліб, за який вони щиро дякують у своїх молитвах. Релігійність тут глибока і правдива. Чоловіки й жінки грамотні, радо читають Святе Письмо і вивчають псалми напам'ять. Це прив'язання до Святого Письма та користування ним у щоденному побуті наші мармарощани правдоподібно перейняли від німецьких протестантів або мадярських кальвіністів.

Засоблені цього разу в консерви й сухі концентрати, могли ми великодушно відмахуватися від товканя та кислого молока, що тягнеться немов гума, а на які наші міські шлунки кілька років тому не надто захоплено реагували. Отож і всі ті харчі, що їх люди почали зносити, довелося їм нести назад додому: яйця, сметану, ріпу, переварене овече м'ясо з лоєм, та навіть живу курку у мішку.

Про важку долю вібчинської жінки я вже писала в попередніх репортажах. Від досвідку до темної ночі "кутають" жінки худобу, що пасеться по далеких пасовиськах, носять тяжкі баньки з молоком стрімкими й ховзькими стежками, сапають

ріпу, згортають сіно, не маючи коли ні помести хату, ні перевинути дитину. А дітей не пожалів їм Господь. Що рік родиться одне. Наша молода 24-літня знайома, в якій ми зупинилися, мала їх вже четверо, а інша її 26-літня сусідка була вже вагітна з семою дитиною. Що ці діти, коли вже можуть самі звестися на ноги, бігають довкола хати обмурзані та обідрані — це тут на денному порядку. Чотири- чи п'ятилітні мусять вже пильнувати коровчину чи овечку, щоб не зайшла у шкоду, або няньчити менших сестричок чи братиків. Тож не диво, що в таких умовах жінки все ще в будні носять спідниці навиворіт а в неділю на правий бік, що їх лляна сорочка обвруськана сажею та потом, що їх волосся під хустиною чесане раз на тиждень...

Якусь дитячу висипку спричинену гострою їжею або таки заразками й нечистотою, тлумачать як наслідок... переполоху, як це робила наша мила газдиня, коли я спитала про причину червоних прищиків на чолі і щоках її дівчинки. "Це вона виділа гаде і переполошилася" — тлумачила вона мені. Важко тут давати якісь поради, починати якусь освітню роботу, коли умови життя самі не змінюються. А відхід зі села і піднесення життєвого рівня пов'язані з неминучою асиміляцією. Згаровані жінки скоро старіються, їх краса в'яне, дівчата вже в 16 років виходять заміж і впрягаються в ярмо праці, стають невільницями ще відносно молодих свекрух, які виладовають назбирану агресію на нових жертвах.

ПЕРЕМОГА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Мирослав Прокоп

I

На початку грудня 1974 року міжнародна й українська преса повідомили, що Валентин Мороз припинив ще 22 листопада 21-тижневу голодівку у Владимирській в'язниці, після того як в'язничні власті погодились частинно здійснити вимоги, заради яких він почав свій голодовий протест.

Так тимчасово закінчилася велика драма, що почалася 1 липня 1974 року в одній, тотально ізольованій від зовнішнього світу, камері Владимирської тюрми, і яка, впродовж майже п'яти місяців зосередила на собі увагу широких кіл громадськості СРСР і поза ним. Таким чином завершилася також перша стадія перемоги Валентина Мороза й усіх шляхетних, доброї волі та хоробрих людей різних народів Радянського Союзу і зовнішнього світу, які виступили на його оборону.

Я говорю про тимчасове закінчення драми і першу стадію перемоги Валентина Мороза, бо ж він далі перебуває у в'язниці і перед ним стоїть перспектива десяти років позбавлення волі (після восьми років дотеперішнього ув'язнення!). Щобільше, Мороза можуть кожночасно знову кинути в камеру, за вихід з якої він заплатив п'ятимісячним голодовим страйком і серйозно підірваним здоров'ям.

Усе це однак аж ніяк не міняє факту перемоги Мороза. У чому її суть?

Перемога Валентина Мороза насамперед у тому, що він, ніби зовсім бездомічний і самітний політичний в'язень могутньої імперії, мав мужність кинути визов і поставити свої вимоги великій, озброєній найбільш модерним апаратом терору і насильства над людиною, тоталітарній диктатурі. Диктатурі, яка підкорила мільйони поневолених нею людей, і якій — додаймо — вклоняються сьогодні шанобливо і прихильності якої запобігають могутні діячі західнього і, взагалі, стороннього,

світу. Цьому гігантському апаратові засилля Мороз сказав "ні" і при своєму слові вистояв.

Це не була перша конфронтація Валентина Мороза з репрезентантами насильства. Ще під час першого чотирирічного ув'язнення, Мороз, у своєму есею п. н. *Репортаж із заповідника ім. Берії*, подав нищівну характеристику панівного в Радянському Союзі режиму всеобіймаючого поліційного терору, сталінського, зрештою також і післясталінського типу. Суттю цього режиму, — казав Мороз, — є створити у суспільстві атмосферу страху, що переходить у жах. Мороз писав: "Жах наповнив дні і ночі, жах носився у повітрі, і одна згадка про нього паралізувала мислення..." І далі: "Деспотія починає своє літочислення з того часу, коли людина перестає сприймати насильство над собою як зло..."

Мороз відмовився сприймати насильство над собою як нормальне явище, він не піддався психозі страху. Тому він протестував на першому суді в 1966 році, хоч, як сам пізніше заявив, на початку слідства він не зразу збагнув ехидну гру органів безпеки. Мабуть, результатом природної реакції у нього було те, що, перебуваючи у таборі, він написав згаданий *Репортаж*. Під час другого процесу в листопаді 1970 року, коли стало очевидним, що суд над Морозом — це провісник нового погрому над рухом опору на Україні, і що Морозові готують покарання, яке мало б відстрашити інших, Мороз, у своєму, згодом широко відомому останньому слові, звертаючись до суддів, говорив:

"Єдиний Мороз, з якого ви мали б велику користь — це покірний Мороз, що написав покайну заяву. Це був би дійсно приголомшуючий удар для всього свідомого українства. Але такого Мороза ви не дочекаєтесь ніколи".

Ці вагомні слова Мороз не кидав на вітер. Він мусів бути свідомий того, яку долю вони йому заповідають, як і того, що такі слова зобов'язують людину несказанно. Недаром він, ще під час дев'ятимісячного перебування на волі, значить у лютому 1970 року, в есею *Серед снігів*, писав:

"Словам не вірять — вони жакливо здевальувалися. Слово необхідно підкріпити позицією".

Такої послідовності Мороза не спромогло змінити ні те, що йому присудили 14 років позбавлення волі, ні те, що у Владимирській в'язниці, куди його запроторили на шість років, його насамперед посадили з кримінальними злочинцями, які, не

без надхнення органів КГБ, покололи його ножами, ні те, що згодом, посадивши його в одиночку, почали підсипати до його харчів наркотики, які мали звести його з ума, ні, врешті, п'ятимісячне фізичне і моральне виснаження голодовим страйком. Така особиста постава Мороза — це перший елемент його перемоги. На світі немає багато людей, які були б готові виявити таку мужність.

Звичайно, у довгому процесі визвольної боротьби українського народу були численні героїчні постаті, що їх можна поставити побіч Валентина Мороза. Щобільше, були такі, які гинули в застінках в'язничних камер без будь-якої моральної допомоги ззовні, у свідомості, що про їхню жертву ледве чи колинебудь хтось дізнається. У цьому відношенні їхнє становище було трагічніше ніж Мороза. Але саме йому доля присудила вирватися з такої ізоляції і дати публічний приклад стійкості тіла і духа учасника визвольної боротьби народу. Цю свою місію Мороз виконав всеціло, з повним самозапереченням, без крихітки застережень. Своєю мужністю він встановив стандарт, що ставить вимоги до інших учасників руху опору.

Можна завважити, що в наявних у Радянському Союзі умовах інформації про Мороза, як і про інших діячів руху опору, доходить до відома загалу тільки частково, в невеликій мірі, і тому вплив таких постатей на народ радше обмежений. Але це тільки частина правди. Поперше, ніякий апарат поліційної диктатури неспроможний закрити усі канали внутрішньої інформації. Зокрема вістки про вияви спротиву розходяться дуже швидко, інколи навіть перебільшуються. Подруге, в сучасній технологічній добі причиняються видатно для поширення інформацій про опозиційну думку і дію також закордонні радіостанції. Про це свідчить гостра кампанія, що її ведуть органи комуністичної дезінформації проти всякого слова правди з-за кордону.

II

Перемога Мороза — це також перемога ідей та програми, за які він бореться. У згаданому *Репортажі* Мороз протиставляє людині-автоматові, людині-гвинтикові, що є продуктом тоталітарної диктатури і безвольним виконавцем її волі, — вільну людину, яка не хоче бути зняряддям в руках держави-молоха. В умовах понад півсторічного потоптання людської

індивідуальності, відібрання в неї її права рішати про свою долю, про вибір професії, про місце замешкання, про те, що думати і читати, у що вірити, — Мороз реабілітує саму людину, він ставить її на достойне місце у суспільстві. Він пише: "Цінність особистости усвідомлюють тільки там, де вона вважається неповторним, окремим". І далі, він повторяє за Василем Симоненком: "Ми не безліч стандартних "я", а безліч всесвітів різних".

Обороняючи право людини бути собою, Мороз водночас здирає маску забріханости з т. зв. радянського гуманізму. Він пише:

«"Гуманізм" дійшов до того, що навіть посадили в тюрму людей за вбивство лебедя Борьки в Москві. Можна сподіватися, що гуманізм колись пошириться і на людей. Але доки життя піонерки менше ціниться ніж життя теляти, лозунг "Все для людини, все для блага людини" всерйоз не можна сприймати».

Не менш гостро реагував Мороз на національну дискримінацію українського народу в СРСР і на забріханість політики КППС в національному питанні взагалі. Подібно як Іван Дзюба, Вячеслав Чорновіл, Лев Лук'яненко, Євген Сверстюк та інші діячі руху опору, Мороз вказував на пропасть, що існує між теоретичною постановкою національного питання і дійсністю. А його есей п. н. *Хроніка опору* присвячений в основному обороні пам'яток української культури перед знищуючою стихією і плянковою політикою російського шовінізму.

При цьому Мороз — захисник не тільки української культури, духовости, чи історії. В неменшій мірі він виступає в обороні культур інших народів, їх права на самостійне існування. У *Хроніці опору* він розкриває політику русифікації у відношенні до вірмен, чеченців, казахів, мордвинів, а в *Репортажі* натавровує знеславлювання партійними бюрократами пам'яті знищених гітлерівцями євреїв.

Таким чином, Валентин Мороз — це рівночасно оборонець прав людини взагалі, і український патріот, що прагне національної, політичної і соціальної свободи своєму народові, і справжній інтернаціоналіст, що в однаковій мірі заступається за такі ж права інших народів, а взаємини України з ними мислить у пляні взаємопошанування, дружби і співпраці. Це і є причиною, чому його ідеї, які, зрештою, він висловлював у рамках політичної плятформи усього українського руху опору, знайшли

зрозуміння і прихильний та широкий резонанс в Радянському Союзі і поза ним. В цьому його особлива перемога, дарма, що ідеї, за які він бореться, ще не здійснені в СРСР.

Сила Мороза також у тому, що усю свою боротьбу він веде в рамках теоретично обов'язуючих в СРСР законів, що їх він ніколи не порушував, незалежно від того, що органи безпеки йому це постійно закидали. Щобільше, своїми писаннями, своєю обороною на суді він ставив своїх прокурорів і суддів у позицію порушників писаних законів.

III

Особиста постава та писання Валентина Мороза, що сьогодні поширені також у перекладах на чужі мови, а в останніх місяцях його голодовий страйк, причинилися до того, що він змобілізував навколо себе широкі, порівняно, кола суспільств різних національностей. Не буде перебільшенням ствердження, що сьогодні Валентин Мороз — найбільш відомий у світі українець. В його обороні впродовж 1974 року виступали найвидатніші діячі культури і громадського життя різних народів світу, під петиціями і протестними письмами проти знущання над ним поклали свої підписи сотки письменників, мистців, учених, в тому декілька постатей із всесвітнім іменем, людей, що були відзначені Нобелівськими преміями. В обороні Мороза ангажувалися такі міжнародні організації, як Міжнародний ПЕН-Клуб, тобто міжнародна організація письменників, Міжнародна Амнестія, що опікується політичними в'язнями у всіх країнах світу, незалежно від політичних переконань в'язнів і від соціально-політичних систем даних країн, Міжнародна Ліга Оборони Прав Людини та інші. В його справі говорили на міжнародних конгресах і від названих установ ішли листи і звернення до ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і його Верховного суду.

Ще 3 березня 1971 року, отже чотири місяці після другого процесу Мороза, Міжнародний ПЕН-Клуб вислав, за підписами його голови Розмонда Лемана і генерального секретаря Давида Карвера, листа до Верховного суду УРСР в Києві, в якому м. ін. написано:

”Ми хочемо довести до Вашого відома, що письменники та інтелектуалісти Заходу дуже стурбовані вісткою про засуд історика Валентина Мороза на закритому суді. Про його арешт і

закритий суд детально інформували видатні газети і журнали, а зокрема лондонський *Таймс* і *Нью-Йорк Таймс*... Ми протестуємо проти цього диковинного і нелюдського засуду письменника... Ми звертаємося до вас, панове, сподіваючися, що справа Валентина Мороза буде розглядатися ще раз у відкритому суді та що присуд на 14 років позбавлення волі буде уневажнений”.

В червні 1973 року американський журнал *Ди Нью-Йорк Рев'ю оф Букс* надрукував відкритого листа до ЦК КПРС, який починався такими словами: “Переслідування чоловіків і жінок за їхні політичні погляди чи то в СРСР, Чехо-Словаччині, Бразилії, Греції, Іспанії, чи В'єтнамі, є брутальним і нелюдським явищем, що його треба поборювати у солідарному протесті”. В листі перераховуються прізвища політичних в'язнів на Україні, а серед них Мороза, далі, в Росії, Литві та Чехо-Словаччині. Між тими, хто підписав те звернення, був німецький письменник Гайнріх Бель, американський письменник Норман Мейлер, шведський економіст Гунар Мирдал, колишні діячі руху опору в Росії і Чехо-Словаччині, Іван Світак та Олександр Єсенін-Вольпін.

Коли в червні 1973 року Брежнєв прибув з візитом до США, газета *Нью-Йорк Таймс* надрукувала 21 червня подібне, як вище, звернення за підписом понад 250 діячів культури США, серед яких була американська письменниця Мері МекКарті та письменник Говард Фаст, колишній видатний член компартії США.

Рік пізніше, себто 24 червня 1974 року, коли Мороз заповів, що 1 липня почне голодівку і не припинить її, поки його не перенесуть з одиночки Владівірської в'язниці, академік А. Сахаров написав відкритого листа до Брежнєва, в якому вимагав, щоб справу Мороза ще раз переглянув суд та закликав Брежнєва “рятувати чесну людину”.

Того ж місяця “Звернення до публічної opinio mundi” надрукували на сторінках газети *Нью-Йорк Рев'ю оф Букс* 108 діячів культури західного світу і разом з ними академік Сахаров і недавній діяч руху опору в СРСР Павло Літвінов. У зверненні йшла мова зокрема про таких політичних в'язнів як Мороз, Володимир Буковський, Їржі Мюллер. Там же були надруковані їхні фотографії.

Паралельно з тим, як продовжувалася голодівка В. Мороза, міжнародна публічна opinio mundi все частіше й енергійніше реагувала

на цю подію. Передові газети світу, між ними *Нью-Йорк Таймс*, *Нью-Йорк Пост*, *Дейлі Ньюз*, *Кришчен Саєнс Монітор*, *Чікаго Трібюн* — в США, *Телеграм*, *Глоб енд Мейл* — у Канаді, *Таймс*, *Дейлі Експресс*, *Гардієн* — в Англії, *Ле Монд* — у Франції, *Франкфуртер Цайтунг*, *Зюддойче Цайтунг* — у Німеччині, *Цюріхер Цайтунг* — у Швайцарії, *Моргенбладет* і *Дагебладет* — в Норвегії, *Гералд* — в Австралії, *Пекінг Рівю* — в Китаю та багато інших — надрукували у тому часі велику порівняно кількість повідомлень і більших статей. Збільшилася також кількість безпосередніх звернень до керівних чинників СРСР. Сенатор США Генрі Джексон вислав до Брежнева 10 вересня 1974 року телеграму, в якій м. ін. писав: "Я хочу звернути вашу увагу на важке положення українського історика Валентина Мороза, який є близький смерті в результаті голодівки, що її він веде, щоб запротестувати проти нестерпних умов ув'язнення... Я закликаю вас взяти до уваги наше стурбування..." Джексон повторив свій заклик до Брежнева другою телеграмою 21 листопада. А 23 жовтня дев'ять англійських політичних діячів та членів парламента вислали подібне звернення до Брежнева. Сильно в обороні Мороза ангажувались канадські урядові чинники, включно з головою уряду Канади П'єром Трудо. Протестні листи й петиції слали на адресу Кремля також представники французької, німецької, норвезької, шведської та австралійської громадськості.

IV

Окрему, можна сказати, історичну роль Валентин Мороз виконав для зрушення української еміграції. У кожній країні західного світу, де живуть українці, відбувалися численні демонстрації, збори, доповіді з участю різних прошарків населення. Активно заангажувалися в цій акції також церковні ієрархи усіх віровизнань. Про Мороза й інших діячів руху опору говорив на Ватиканському Синоді голова Української Католицької Церкви Верховний Архієпископ Кардинал Йосиф Сліпий. Його акцію підтримали також Митрополити Максим Германюк та Амвроз Сенишин. Виступив на оборону В. Мороза Митрополит Української Православної Церкви Мстислав Скрипник. З ініціативи єпископа УКЦ в Австралії Івана Прашка протестні листи до Брежнева в справі В. Мороза вислали майже всі із 43 єпископів тамошньої римо-католицької Церкви.

Ще більший вплив мав голодовий протест В. Мороза на уроджену або виховану на еміграції українську молодь. В 1960-их роках для неї, як і для українців поза рідними землями, прапорною постаттю став був Василь Симоненко. Його поезія сколихнула зокрема українською молоддю за кордоном (треба думати, що в ще більшій мірі сталося це на Україні). Його вірші вивчають у школах українознавства, вони входять у програми зайнять молодечих організацій, вони перекладені також на чужі мови. Сьогодні те саме у ще більшій мірі можна сказати про Валентина Мороза і про його творчість. Не тільки його слова, але й діла полонили уяву молодих людей українського роду, тих, що України ніколи не бачили.

Парадокс цього феномену такий, що на цю молодь, чи на молоду професійну українську інтелігенцію, що живе в різних країнах Заходу, найбільше розраховувала Москва. В Москві сподівалися, що ведена зусильно протягом десятиріч пропагандивна кампанія знеславлювання визвольних змагань українського народу й усього, що зробили старші покоління, кампанія, що її систематично веде пропагандивний апарат імперії, а з другого боку природні асиміляційні процеси в країнах поселення, зовсім відчужать молоду українську генерацію від активної участі в українському громадському житті.

А тим часом вийшло навпаки. Коли почалися акції еміграції в обороні Мороза, молодь знайшлася в них на першому місці і, на ділі, ці акції очолила. Молоді українські люди різних міст поселення еміграції в західній Європі, а зокрема американського континенту, студенти Нью-Йорку, Вашингтону, Торонта, Монреалю, Вінніпегу й австралійського Мельборну — були тими, які на вулицях тих же міст влаштували голодові протести для вияву солідарности з Морозом. Саме вони, точніше, їхні комітети, зокрема Комітет Оборони Радянських Політичних В'язнів у Нью-Йорку і Комітети Оборони Мороза у Вашингтоні і в Торонті виявили максимальну активність для мобілізації публічної opinio американського і канадського світу, його державних, політичних, громадських, наукових кіл для оборони Мороза, у збиранні підписів видатних діячів світу під петиціями і протестними листами до кремлівських вождів, в організуванні радієвих і телевізійних програм, в інспіруванні повідомлень і статей у пресі їхніх країн. Подібне явище мало місце в країнах Західньої Європи, Південної Америки та Австралії.

Треба додати, що в цих акціях молоді вирішальне значення мала не тільки моральна постава Мороза, але також його програмові ідеї. Це важливо підкреслити тому, що, з різних причин, у великій мірі в результаті наклепницької кампанії ворожих українському народові чинників, українську справу представляли у світі часто в карикатурному вигляді, що інколи мало негативний вплив також на частину народженого чи й виростлого на еміграції українського покоління. Програмові позиції українського руху опору, в тому, великою мірою писання Мороза, помогли ці перекручення спростувати, і поставили визвольну боротьбу українського народу в одне русло з аналогічними поступовими рухами інших народів за національне, політичне і соціальне визволення, за ліквідацію імперіялізмів і шовінізмів, за будування взаємин між народами на принципах взаємопошани і взаємовизнання. Це є також одна з причин, чому молодим українцям на Заході, які ангажувалися в обороні Мороза, вдалося приєднати для цієї мети різні кола західних суспільств, що до них українці довгий час не мали доступу, і які то кола в більшості перебували в полоні антиукраїнських уявлень і поглядів.

V

Великою перемогою Валентина Мороза треба вважати вкінці те, що Москві і її агітаторам в Радянському Союзі і на Заході не вдалося кинути тіні на його добре ім'я, на його зусилля та ідеї, за які він бореться. А такі намагання Москва робила. Вона навіть пробувала представити його, як наємника сторонніх сил, наклеп, що з ним, як відомо, російські шовіністи впродовж сторіч виступають проти українського визвольного руху і його діячів.

Вже в кілька місяців після другого суду над Морозом, газета *Радянська Освіта* від 14 серпня 1971 року надрукувала статтю Я. Радченка п. н. "Апостол" і його штандарти", в якій автор закидає Морозові антирадянську діяльність, зв'язки з закордоном, намагання побудувати "буржуазну" Україну. Радченко вдався навіть до такої провокації, що назвав прізвища І. Дзюби, Б. Антоненка-Давидовича та В. Чорновола, як тих, що нібито підтвердили обвинувачення проти Мороза. І хоч усі три згадані діячі заперечили ті перекручення в листі до ЦК КП України з 23 вересня 1971 року (що був поширений у самвидаві), це ніяк не

припинило подібних атак проти вже тоді засудженого на 14 років позбавлення волі Мороза. У *Віснику Академії наук (!) УРСР* за листопад 1972 року появилася стаття доктора історичних наук Р. Г. Симоненка п. н. "Український буржуазний націоналізм — знаряддя сучасного антикомунізму", — в якій названо Мороза і Чорновола (Чорновіл тоді вже також був ув'язнений) — "кримінальними злочинцями".

Весною 1974 року міжнародна публічна опінія зацікавилася особливо долею Мороза після того, як його поранили у в'язниці підставлені органами КГБ злочинці і як йому почали підсипати до харчів наркотики. Розгорнулася також широка дія еміграції. В таких умовах схвильовані органи КГБ ще більше посилили кампанію наклепів проти Мороза. Дипломатичні представництва СРСР за кордоном розіслали 8 травня 1974 року пресовий комунікат зі статтею якогось Валерія Ткаченка п. н. "Як і за що Мороз відбуває присуд". У цьому комунікаті пишеться, що Мороз знаходиться в найкращому здоров'ї, що ним постійно піклуються лікарі, а покараний він за наклепи на радянський устрій та державну зраду.

Другий, подібний комунікат з іншою статтею того ж Ткаченка передали радянські пресові органи знову за кордон у вересні 1974 року. Там повторені ті самі обвинувачення на адресу Мороза, який у той час вже понад два місяці голодував.

Призначена для українців за кордоном газета *Вісті з України* надрукувала у своєму випуску від 17 жовтня 1974 року статтю кандидата філософських наук С. Возняка п. н. «"Аристократ духа" і його заокеанські покровителі». Возняк частинно розкрив, про що йдеться в атаках на Мороза. Він ствердив, що, мовляв, "на цю святиню радянських людей — дружбу народів — підняв свою руку Валентин Мороз". Як відомо, в політичному жаргоні російських шовіністів "дружба народів" це панування Росії над неросійськими народами. Ясно, що проти такої "дружби" заявлявся Мороз, проти неї протестує кожна шануюча себе українська людина.

Ті ж самі *Вісті з України* принесли 26 вересня 1974 року статтю Ф. Самійленка п. н. "Відверніться від них, люди!". У статті окреме місце присвячене Морозові, точніше акціям в його обороні: "Здіймають галас навколо "історика" В. Мороза, який за справедливим вироком був позбавлений можливості продовжувати свою кайнову роботу, спрямовану на те, щоб повернути історію назад, до часів панщини, капіталістичного

визиску і духовного поневолення, до часів, за яких мільйони українців знову стали б бидлом, а новітні гітлерчуки, погордливі "елітаристи" голубої крові типу морозів, восідали б зверху".

Треба додати, що атаки Радченка, Ткаченка, Возняка, Самійленка передавало також радянське радіо. Так і видно, що Кремлеві йшлося про те, щоб максимально протидіяти розголосові довкола справи Мороза у світі. Але це не вийшло. На рахунок розуму, об'єктивності і чесності порівняно великого числа провідних діячів стороннього світу, які, як згадано, виступали в обороні Мороза, треба покласти те, що вони не дали себе обманути концентричній кремлівській агітці. Правда, солідаризуючися з Морозом, вони діяли передусім з гуманітарних мотивів, але й це треба вважати за досягнення.

Як сказано вище, припинення голодового протесту закінчило один етап боротьби Валентина Мороза. Таким чином моральний і політичний успіх Мороза дає підставу для цього, щоб сьогодні почувався сильніше і він сам, і з ним тисячі тих на Україні, в СРСР і поза ними, які в більшій чи меншій мірі причинились до того, щоб він видержав страшну пробу своїх фізичних і духових сил, на яку він сам рішився.

ВПЛИВ ФАКТОРА ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ(І) (СПРОБА ЕКОНОМІЧНО-ІНЖЕНЕРІЙНОЇ АНАЛІЗИ)

Степан Ю. Процюк

Est modus in rebus sunt certi denique fines.
Horatius.

I.

Коли не брати до уваги доволі нерегулярних повідомлень у світовій пресі, що належать до рутини журналістичної практики, тема економіки СРСР не зуміла в останніх роках притягнути уваги західних дослідників у такій мірі, як це було в 50-их рр., чи навіть ще в 60-их рр. Щойно великі закупи зерна, здійснені Москвою в 1973 р., а також деякі її маніпуляції експортом золота в 1972-1973 рр. викликали новий інтерес до стану господарства СРСР, а рішучого поштовху цьому інтересові надали куліси причин, які примусили Кремль договорюватись із своїм смертельним ворогом — із США.

Аналіза стану економіки СРСР в 1972-1973 рр. виявила ряд особливостей, які нічого доброго не означають. У статті призначеній для ширшого загалу буде важко послуговуватись науковою, економічною термінологією, прийнятою в США, тому будемо інколи вдаватись до описового способу окреслення фактів, і тут ми вибачаємось з цього приводу перед економістами-спеціалістами.

Протягом багатьох років (маємо на увазі 50-і та 60-і роки) сотні, а то й тисячі американських економістів працювали над проектом визначення темпів росту економіки СРСР в 1928-1955 рр. Тому що в американському світі єдиним універсальним і нечебто достовірним показником економічних процесів є *г р і ш*, то ж і визначення росту економіки СРСР рішили в США здійснити у грошових показниках, себто ріст кожної ділянки радянської економіки, даний у натуральному виразі (у фізичних одиницях) переведено на еквівалентні показники, вимірені в грошових одиницях (долярах). Цим пояснюється надзвичайно великий об'єм досліджень, бож до аналізу росту економіки в

натуральному виразі долучувалось вирахування ціни продуктів виробництва. Вже саме голе дослідження і перевірення фізичного росту продукції чи услуг в СРСР нагадує за словами американських учених¹ процес археологічних розкопок, або, щоб послужитись фактами сьогочасної науки, проєкт вивчення, наприклад, плянети Венери, з тієї причини, що західні дослідники не мають прямого доступу до предмету. Треба було користуватись радянською статистикою, характерною зовсім невідомим на Заході недбальством (не згадуємо про пропагандистські перекручення та махінації), а також тими скупими джерелами, які під час війни і в перших післявоєнних роках дістались на Захід "без волі й відома" радянської влади.²

Тому, що в США кожний проєкт люблять здійснювати по можливості на базі конкуренції і т. зв. перехресної перевірки (Cross-checking), то ж і проєкт вивчення росту економіки СРСР доручили двом великим групам учених: одні вивчали цей ріст методом підсумування всіх видатків усіх ділянок народного господарства на даний рік (цю методу називають інколи методом дефляції), другі вивчали всю продукцію народного господарства у фізичних одиницях і людино-годинах праці та перераховували її на монетарні (грошові) показники (цю методу називають методом commodity flow.). Для більшої точности й контролі показники першої і другої групи визначались двічі, а саме на базі "твердих" радянських цін 1928 р. і на базі цін 1937 р. Першу групу дослідників очолювали т. зв. російські центри Гарвардського і Колюмбійського університетів (в тому насамперед Аврам Бергсон), другу спеціалісти РАНД-Корпорації, такі як Ріхард Мурстін, Аврам Бекер, Раймонд П. Повел. Праця обох груп була вузько координована.³ На деяких стадіях і в деяких відтинках цих досліджень працювали й українські науковці.

Опрацьовано колосальний за своїм об'ємом та різноманітністю матеріал та опубліковано сотки томів посередніх та безпосередніх результатів досліджень (в першій мірі у постаті звідомлень-рапортів РАНД-Корпорації та монографій головних учених-координаторів). Велику частину результатів досліджень опубліковано теж в томах т. зв. "Hearings" (дебат) перед комісіями сенату й палати репрезентантів США, а також у зведених рапортах американських розвідних агентств. Більшість дослідної роботи пророблено, як ми згадали, ще в другій

половині 50-их рр., але дискусія над результатами та їх вивірювання протяглась аж до другої половини 60-их рр., а деякі розбіжності залишились невиясненими до сьогодні. В основному конструйовано криву росту сукупного суспільного продукту (G. N. P.) в СРСР за 1928-1955 (а пізніше і до 1965 рр.), згідно з якою середній річний коефіцієнт росту G. N. P. вносив приблизно 6% (5.4 — 6.7%), у порівнянні з невірною офіційною радянською цифрою 9.2%. Але й показника 6% росту досягнуто в СРСР передусім завдяки голому різкому збільшенню використання природних і людських ресурсів (це вони "відповідальні" в чотирьох-п'ятих за ріст G. N. P.), а не за рахунок росту продуктивності чи введення нової техніки.⁴

Слід ще згадати про те, чому саме американці були так глибоко зацікавлені в коефіцієнтах росту різних економічних показників СРСР. В загальному це зацікавлення впливає з основ матеріялістичного світогляду англосакського світу, для якого сухі цифри та статистичні показники різного виду мають кращу вимову за різні емоційно-підбудовані, хай би й аналітичні студії економічно-соціологічних змін в СРСР, яких лише в останньому післявоєнному періоді появилось мабуть кілька сотень, якщо не більше (маємо на увазі тільки солідні, книжкові монографії, а ніяк журнальні статті, чи літературу, яку зараховуємо до політичних памфлетів). Проте насамперед американці були зацікавлені в тому, щоб визначити основні тренди (тенденції) в СРСР, і на базі цих трендів могли екстраполювати розвиток ситуації на майбутнє. І тут ми приходимо до властивої теми нашої праці, а саме до факту, що згадані тренди чи головний тренд у постаті росту обсягу споживання нагромадження, чи дійсного сукупного суспільного продукту (G. N. P. поменшений на вартість експортів) не продовжується зараз за манерою попередніх років; ці тренди почали заламуватись уже в 60-их рр., а в 70-их рр. зазнали катастрофічного спадку.

Обмежені розміром статті не будемо займатися станом 60-их рр., а перейдемо відразу до даних про 1972-1973 рр. Уже офіційний радянський плян на 1972 рік передбачав річний приріст G. N. P. не порядку 9%, як говорять радянські джерела про 1928-1955 роки, а тільки 6%. Проте, опубліковані звіти стверджують, що насправді в 1972 р. досягнуто росту на лише 4%. Саме з цих причин плянові органи СРСР самі зменшили бундючно запро-

ектовану цифру росту G. N. P. в 1973 р. в 7.2% до 6%, але і цей показник, як виявила аналіза 3-го кварталу 1973 р., не буде досягнутий. До речі, навіть мізерний ріст G. N. P. в 4% в 1972 р. був знову досягнутий завдяки впливові на нього фактора росту темпів експлуатації сировинних ресурсів та форсованої промислової продукції (в кількісних показниках). Такі ж компоненти росту G. N. P., як ріст продуктивності чи стан сільського господарства, були такими низькими, що інакше стягнули б сукупний показник нижче рівня 4%. Так, замість на диво скромного, як на радянські обставини, намагання задержати рівень сільсько-господарської продукції на рівні попереднього року (1971), він таки впав на цілих 4.6%. Замість запланованого росту продуктивності на 7%, досягнуто в 1972 р. росту лише на 5.2%, проте й до цієї цифри ми маємо застереження (гл. далі). Замість росту середньої зарплати в 4.6%, вона збільшилась лише на 3.5%.⁵

Які є безпосередні наслідки заламання, виявленого згаданими показниками? ⁶ Вони тільки починаються, але в 1973 р. уже позначились насамперед у різко негативному баянсі закордонної торгівлі, себто в її дефіциті — найбільшому і першому після 1945 р., себто після дефіцитів воєнного часу. Тоді, коли експорт СРСР виріс (у біжучих цінах?) в 1972 р. на 2.5% у прирівнянні з 1971 р., то імпорт збільшився на 16.3%, таким чином лише в 1972 році постав дефіцит в 3.7 мільярдів франц. франків (за французькими джерелами),⁷ а за англійськими ще більший (1.2 мільярда долярів).⁸ Є підстави думати, що дефіцит досяг власне висоти двох мільярдів долярів, але частина його була елімінована посиленою продажем радянського золота.⁹ За неофіційними західними даними радянські борги досягли вже на 31 грудня 1971 р. суми в біля 4 мільярди долярів, а до кінця 1972 р. мали б вирости аж до суми біля 8.5 мільярда долярів, при чому тут враховано вже численні замовлення СРСР в секторі нової техніки, що включають побудову західними фірмами цілих великих промислових об'єктів¹⁰. Прогнози західних спеціалістів передбачають ріст боргів СРСР до 12.5 мільярдів долярів у 1975 р. та 29 мільярдів долярів у 1980 р., не враховуючи колосальних і все більших видатків на амортизацію та сплатення кредитів (відсотків кредитування).

Велика заборгованість СРСР і дефіцит закордонної торгівлі примушує владу вжити заходів для скорочування імпортів

(деяких), що в свою чергу викликає нарікання партнерів СРСР і як реванш скорочення і їх імпорту з СРСР. Так в періоді 1965-1970 рр. експорти Західної Німеччини до СРСР збільшилися на 177%, Італії на 193%, а Франції аж на 266%, але в 1970-1972 рр. зріст, наприклад, французьких експортів виносив уже лише 32%, і цей факт був прийнятий французькими колами з виключним і голосним невдоволенням.¹¹ Ба, що більше, подібно як у квадратурі кола, фінансові труднощі СРСР на закордонному відтинку примушують Держплан СРСР вводити ті драстичні корективи у господарські плани, про які ми вже коротко згадали. Не тільки треба було зменшити ріст промислової продукції в 1973 р. до 6.3%, але ревізії зазнали й інші показники. Так ріст випуску виробів легкої промисловості треба було зменшити майже на половину (4.5% замість запроєктованих раніше 8.1%), а ще більше драстично, ми б сказали небезпечно знижено нові інвестиції (капіталовкладення) в народне господарство, вони повинні б винести в 1973 р. 96 мільярдів крб., що дорівнює 29.3% сукупного суспільного доходу (G. N. I.), та означає ріст лише на 3.5% у порівнянні з 1972 р., тоді, коли первісний план передбачав цей ріст у висоті 9.1%.

Пригадаємо ще раз, що план IX п'ятирічки (1971-1975 рр.) передбачав щорічний приріст національного доходу на 8%, план же ж 1973 року задовольняється вже тільки приростом в 6%. Національний дохід СРСР преліміновано на 1973 рік у висоті 439.5 мільярдів доларів (за перерахунком на 1 червня 1973 р.), а от національний дохід маленької (маємо на думці територіально) Японії запланований у 1973 р. на 425 мільярдів доларів, проте сьогодні є вже майже певним, що Японія здистансувала тут СРСР, і вийшла на друге місце у світі (після США). Це одна з найдошкульніших і найбільше компромітуючих лекцій для системи плянної та центрально керованої економіки.

Випередження СРСР Японією не здивувало тих дослідників, які вивчали економічні показники обох країн на протязі, скажемо, останнього десятиріччя. Коли, наприклад, продуктивність праці росла в СРСР в 1965-1970 рр. дуже поволі і збільшилась (за виправленими на Заході розрахунками [методом Г. Гросмана]) на не цілих 10%, то ріст продуктивності праці в промисловості Японії в цих роках виносив 14.2%, а в т. зв. компенсованих людино-днях навіть 15.1%;¹² При чому порівняння СРСР та Японії має особливий сенс ще й тому, що профіль сукупного національного продукту обох країн був у

початкових 60-их рр. доволі подібний; доля сектора виробництва та будівництва в Японії вносила тоді 37%, сектора услуг 48%, а сектора сільського господарства 15%, іншими словами Японія була єдиною із західних промислово розвинених потуг, яка виказувала такий високий вклад сектора сільського господарства (доля цього сектора в Г. Д. Р. Німеччини вносить лише 6%, Швеції 7%, США ледве 4%, навіть у багатій пшеницею та іншими сільськогосподарськими продуктами Канаді вона вносить теж тільки 7%).

Якщо ми вже при показниках зразка Г. Н. Р. чи національного доходу, то пригадаємо, що Г. Н. Р. СРСР мав би вносити в 1972 р., за оцінкою американських економістів біля 510 мільярдів доларів, а Г. Н. Р. США більше 1000 мільярдів доларів¹³. Очевидно, радянські правовірні джерела так перетасовують всі показники, що в них це відношення виходить дещо іншим (проте таки не набагато), головна причина мабуть у тому, що перерахунок західних даних у долярах вони переводять по довільному і зовсім невірному, а принаймні нереальному курсі карбованця. Тому для дослідників мають таки більшу вартість показники, визначені в немонетарному виразі, зокрема ж показники, на базі яких можна визначити загальну тенденцію змін і коливань основних складових секторів економіки країни. Ми привели декілька цифр щодо цієї тенденції в СРСР, зокрема показали злам, що наступив у 1970-1973 рр. Зараз ми спробуємо дати картину причин такого стану з економічно-інженерної точки погляду.

II

В аналізі цих причин ми можемо послуговуватись загальною, широкою картиною, або й окремими, особливо характерними, ілюструючими прикладами. Ми почнемо з прикладів, поскільки вони набагато більше промовисті й пояснюючі. Насправді всі вони вміщуються в проблематиці *продуктивності* (ефективності) методів управління народним господарством і ефективності процесів введення нової вдосконаленої техніки, себто процесів сектора, який окреслюємо, не завжди точно, доволі витертим терміном науково-технічного прогресу.

На початку треба завважити, що у відставанні СРСР від Заходу значну ролью ще й далі відіграють історичні традиції. Імпортування закордонних спеціалістів практикувалось особливо

широко у різних виїнято критичних періодах зростання держави. Загально й спрощено прийнято думати, що така акція велась власне Петром I, а також більшовицькою владою в 20-их рр.; в дійсності імпорт закордонних інженерів та учених здійснювався і в інші періоди російської історії. Така практика, про яку сьогодні важко сказати, чи була вона правильною чи ні, породила традиційний брак віри у свої сили, який і прикривають неприродними, бундючними, часто просто істеричними і побудованими на викидах совісті (та шовіністичними) спалахами пропаганди своїх власних "досягнень". Ці спалахи в роді наприклад спрепарованої за наказом згори в 1948-1953 рр. акції доказування російського "першенства" майже всіх винаходів чергуються з періодами самопокаяння та депресії, періодами покладання й уповання на допомогу закордонної науки й передової техніки.¹⁴ Такі коливання створюють крайнє непригожу психологічну атмосферу, в якій важко виростити тривкий, постійний момент самовпевнености та віри у передусім свій власний успіх. Замість такого моменту запанувала в СРСР, як спадкоємця царської Росії, мода на експеримент, зокрема на експеримент великого масштабу. Навіть старт форсованої індустріалізації СРСР в 30-их рр. був власне теж лише таким експериментом,¹⁵ а вже без сумніву ним є розбудова Сибіру; у дещо меншій шкалі виступають тут такі проекти як лісозахисні смуги, будова каскади гідровузлів на Дніпрі чи Ангари, наводнення Криму чи Голодного степу і багато-багато інших, більших або менших схем, проте всіх — непередуманих до кінця, інколи непотрібних, а найчастіше в остаточному ефекті навіть шкідливих.

Тут ми зупинимось на декількох прикладах гігантоманії (обмежуючись до України) з її виразно шкідливими наслідками. Так в 1972-73 рр. появлялись часто в радянській пресі повідомлення про будову на Криворізькому металургійному заводі нової домни Но. 9, об'ємом в 5 000 кубометрів, яка б мала бути найбільшою в СРСР й у світі. До речі, до дати друкування цієї праці будова домни навіть не зближалась до кінця. Треба згадати, що вже в 1972 р. Кривий Ріг перевищав щодо виплавки чавуну та сталі всі інші великі центри сталевиробництва СРСР, поступаючись тільки перед Магнітогорськом; випуск сталеварень Кривого Рогу виносив 10.1 мільйонів тонн, Магнітогорська 13.5 мільйонів тонн, на третьому місці йдуть сталеварні м. Жданова на Україні (6.8 мільйонів тонн), і тільки далі всі інші.

Побудова домни Но. 9 повинна б підвищити випуск чавуну на Криворіжсталі на якихось три мільйони тонн річно, а сталі на три з половиною мільйона тонн, себто весь випуск сталі дійде до рівня випуску Магнітогорська.¹⁶

Переглянувши проекти будівництва доменних печей у світі, ми приходимо до висновку, що окреслення домни Но. 9 на Криворіжсталі, як "найбільшої" у світі, ніяк не відповідає правді, тим більше, воно не відповідає правді за станом першого кварталу 1974 року, не згадуючи вже про те, що радянські джерела охрестили домну "найбільшою" у світі вже в 1973 р. Насправді найбільшою діючою в СРСР і на день 1 січня 1973 р. і на день 1 січня 1974 р. була доменна піч Но. 5 на Ново-Липецькому металургійному заводі об'ємом в 3200 кубометрів, із (запланованою!) річною продукцією в 2.2 мільйона тонн; введеною в дію була вона лише в лютому 1973 р. На світовій листі великих домен вона є тільки на 13 місці. Дванадцять домен у Японії, Франції та Німеччині є потужнішими за неї, при чому найпотужнішою є домна Но. 5 на заводі Фукуяма об'ємом в 4617 кубометрів, то домна Но. 4 на заводі USINOR в Дюнкерк у Франції об'ємом в 4526 кубометрів, обидві домни були здані у виробництво ще в 1973 р., обидві домни, не зважаючи на дещо менший об'єм за об'єм запроєктованої домни в Кривому Розі, мають завдяки передовій техніці випуск чавуну більший за випуск, передбачений для української домни. Також доменна піч заводу Августа Тиссена в Дуїсбурзі в Німеччині належить до категорії, що дає 10 до 11 тисяч тонн продукції денно. Іншими словами домна Но. 9 у Кривому Розі, навіть коли почне продукцію (1975 рік?), буде все таки менше потужною та ефективною за вгорі названі домни, що *вже працюють*. А про 1974-75 роки взагалі ще рано говорити, бо за оголошеними повідомленнями тільки в одній Японії буде побудовано до половини 1975 р. десять нових домен, випосажених найпередовішою технікою (яка на Україні є ще недоступною), об'ємом до 5000 кубометрів кожна.¹⁷

Почавши будування домни Но. 9 у Кривому Розі, українська металургія тільки пробує догнати західню техніку. Проте, це їй вдається тільки частково і тільки коштом великих страждань і робітників-будівельників, і всього персоналу заводу, і навіть довколишнього населення. Більшість читачів навіть приблизно не уявляє собі цих аспектів будівництва і тому про деякі з них тут згадаємо. Так, наприклад, виявилось, що скрегіт і гул доменної

печі No. 9 у Кривому Розі є порядку 65-75 десібелів, що майже вдвічі перевищує допустиму для промислового району норму в 35 десібелів.¹⁸ Особливо голосним є випуск газів з домни, який здійснюється часто вночі, бож доменна піч працює 24 години без перерви. Цей заглушливий гул виявився нестерпним в радіусі 1 км. від домни. Новіші обслідування виявили теж, що кількість шкідливого пилу, який викидається домною (9 унцій на 4 квадратні ярди) просто внеможливлує вдержати чистими мешкання населення (в радіусі 1.0 до 1.5 км.). Хоч населення СРСР привикло у великій мірі терпіти ексцеси і шкідливі експерименти технократів, то в даному випадку цей терпець увірвався, ба навіть окремі комісії з Москви змушені були виявити технічну недосконалість будівництва як домни No. 8, так і домни No. 9 на Криворіжсталі. До речі, кошт збудування доменної печі з випуском в 9 до 10 тисяч тонн чавуну на добу виносить приблизно 120 мільйонів доларів, при чому 15 % цих видатків іде вже тепер на заходи для охорони довкілля від забруднення дією домни (тут врахована теж праця біля 50 інженерів та техніків, що здійснюють ці заходи — конструювання та монтаж). Якщо ці заходи не дають надійних результатів для домн No. 8 та No. 9 у Кривому Розі, то треба буде стосувати нові заходи, а видатки на них збільшать кошти будови домни до 130 або й більше мільйонів доларів, і на добавок помітно припізнять досягнення домною запроєктованої потужности. Таким чином здешевлення виробництва чавуну та сталі, якого сподіваються від введення в дію особливо великих доменних печей, буває перекреслене на довгі роки недосконалістю техніки промислового будівництва.

Незадовільний рівень техніки будівництва доменних печей не є єдиним слабим місцем металургійної промисловости УРСР чи СРСР. Технологія й експлуатація сталевитопних печей (мартенів, конверторів, електропечей) теж стоїть позаду передового західнього досвіду. Наприклад середня потужність нових конверторів в Японії виносить 140-180 тонн, в США 140-230 тонн, а в СРСР лише 90-150 тонн.¹⁹ Прості мартенівських печей на Україні все ще виносять 10% календарного фонду часу.²⁰ Не дописав і працює з перебоями дуже колись розголошуваний проєкт безперервного розливання сталі в Донецьку (Сталіно) тоді, коли в західній Європі ця метода зазнала і зазнає все далі поліпшення і стає дедалі більше економічною (гл. доповідь С.

Electric, Congrès Internationale sur le Four Elektric à Arc en Acierie, Cannes, 7-9 Juin 1971, ²¹).

Щоб доповнити картину стану металургії в УРСР, ми повинні б ще розглянути питання техніки прокатування сталі. Проте, за браком місця скажемо лише, що західні делегації спеціалістів металознавства (в рядах яких находились і наші інженери) відмітили вже давно серйозне відставання техніки вальцювання в СРСР у порівнянні із заходом. З біжучої фахової літератури²² читачі можуть, наприклад, довідатись про панівну роль компюторів та автоматичної контролі у цій ділянці. На жаль, радянська техніка залишилась тут позаду на ще добрих біля 10 років.

Підсумовуючи, можемо сказати, що технічний рівень виробництва чавуну та сталі відстає в УРСР ще дуже значно від рівня Японії, Німеччини, а навіть США. Він відстає особливо в площині печей великої потужности, до яких радянські пляновики мають якраз спеціальне, але досить безкритичне замилювання. Це відставання в жодній мірі не зменшилося в 1965-1973 рр., навпаки в останніх двох-трьох роках воно почало навіть збільшуватись. Так, коли в 1939 р. радянські методи відставали від західних на пересічно 3-4 років, то зараз вони відстають на біля 7-8 років.

III

Другою спектакулярною ділянкою, в якій радянська література любить "поблискувати" суперпотужними проектами є е н е р г е т и к а. Також і в цій ділянці радянські повідомлення в пресі чи в радіомовленні вискакують із все новими даними про будівництво великих електростанцій. Маркантно, вони говорять лише про успіхи, і промовчують всі недоліки, аварії, важкі конструкторські і виробничі помилки, які коштують державу й населення мільярди карбованців. Ми зупинимось лише на даних останніх років, точніше 1971-1973 рр. Не пролунали ще якслід і не уточнені були відомості про будівництво Слов'янської ДРЕС, як появились вістки про будівництво Запорізької ДРЕС, а далі швидко, одна після одної, про Ворошиловградську, Бурштинську, Зміївську та Криворізьку ТЕЦ, а також про Ладижинську та Трипільську ДРЕС, Київську ТЕЦ-5, Київську ГЕС. Всі згадані електростанції належать справді до ряду дуже великих. Потужність Ворошиловградської, Бурштинської, Зміївської та

Криворізької ТЕЦ є порядку 2.3 — 2.4 мільйонів квт, потужність Запорізької ДРЕС 3.6 мільйонів квт. (у першому пропагандивному розгоні подано цифру 4.2 мільйона квт. [гл. *Вісті з України*, Но. 36, 1970], але пізніше уточнено її на 3.6 міль. квт. [гл. *Вісті з України*, Но. 1, 1973]), Ладижинської ДРЕС — 1.8 мільйонів квт., Слов'янської ДРЕС — 1.6 мільйонів квт., Трипільської ДРЕС 1.8 мільйонів квт. Цифри безперечно імпозантні, і вони мабуть приголомшують пересічного читача, особливо на еміграції, бож більшість із наших людей, зокрема із західніх областей, із модерною технікою, завдяки гнетові польської окупаційної влади, познайомитись жодною змоги не мала.²³

Приймаючи подані вгорі цифри, ми проте мусимо негайно усвідомити, що йдеться тут про за проєктовану остаточну потужність електростанцій, їх будівництва часто триває (як покажемо далі) дуже довго, і для дослідника сучасного стану більшу вагу мають дані щодо наявної на сьогодні потужності підприємства. От взяти б Запорізьку ДРЕС (станція розташована на березі Кахівського моря [водоймища], її назва не пов'язана з м. Запоріжжя); її запроектована потужність виносить, як було сказано, 3.6 мільйона квт. (такою ж її подали вже, коли почали її будувати, в листопаді 1970 р.), але на кінець 1972 р. заінстальованими були генератори на 1.2 мільйона квт., закінчувано будівництво димаря висотою в 320 м., а повну потужність електростанція повинна досягти за пляном в 1975 р. Якщо ці відомості правдиві, то це один із кращих прикладів будівництва (так же як і будівництво Ладижинської ГРЕС; почали її будувати в квітні 1968 р. і закінчили на весні 1972 р., але на ній є лише 6 блоків в 300 тисяч квт. кожний). Проте Слов'янську ГРЕС будують куди-куди довше. Розпочали її будувати ще 1954 р., але перший блок в 800 тисяч квт. введено на ній в дію аж в 1969 р. (він тоді був справді найбільшим в СРСР), другий блок мали ввести в дію в 1972 р., завершити ж будівництво сподіваються в 1975 р. Іншими словами будівництво Слов'янської ГРЕС триватиме 21 рік! Дуже небагато людей в УРСР знає про причини цього колосального запізнення, а ще менше знає про величезні додаткові кошти, зв'язані з труднощами введення в дію турбоагрегаторів на цій станції. Під час монтажних робіт, як на початку 60-их рр., так і пізніше знову в 70-тих рр., виявилось, що фундаменти під генераторами о с і л и , в наслідок чого постав в їх середній частині прогин

порядку 12-15 мм. Цей прогин (у випадку другого генератора) відмічено, до речі, в короткому часі одного року (між 17 вересня 1970 р. та 20 серпня 1971 р.²⁴). Кожний інженер знає, який катастрофічний вплив мав би прогин такого порядку на центральну вісь агрегату та на його ложниці (підшипники). Не тільки, що абсолютно певно прийшло б до важкої аварії, але власне й неможливим було б запустити такий генератор. Не знаємо точно, до яких аварій прийшло на Слов'янській ГРЕС, але виправлення фундаменту (щоб дати читачеві уяву про розміри такого фундаменту скажемо, що це дві залізобетонні плити виміром в 61.2 м. на 11.0 м. і товщиною в 2.4 м. з'єднані міцними колонами) забрало біля півтора року часу і коштувало додатково кілька мільйонів карбованців.

Те, що сталось із фундаментами блоків генераторів Слов'янської ДРЕС, повторялось із більшими чи меншими відмінностями на будівництві більшості великих електростанцій. Знаємо, наприклад, що почали критично осідати цілі будівлі та корпуси Криворізької ГРЕС Но. 2. Радянські будівельні організації звалюють вину на непригожу геологічну структуру будівельної площі (верстви червоно-бурої глини, пород кайнозойського періоду та темно-бурих делювіяльних глин; загальна товщина глиняних полос в середньому 30 м.). Але такий стан треба було передбачити, а не виправляти його *post factum* надзвичайно коштовною методою гідростатичної нівеляції і т. зв. реперів (з нержавіючої сталі!) та підбудови вже закладених фундаментів.²⁵

При будівництві електростанцій в СРСР неполадки з монтажем турбогенераторів стали правилом; повідомлялось про випадки, коли весь генератор експлуодував і розлітався в куски, і навіть в найновішому часі трапилось, наприклад, таке, що новий генератор (500 тисяч квт.) Назаровської ГРЕС (південний Сибір) в останніх п'яти роках виходив із ладу 62 рази, і таким чином простояв майже три роки із згаданих п'яти. Про мільйонні втрати в грошах тут не доводиться говорити. А втім, будівництво Назаровської ГРЕС, поки досягло проектної потужності в 1.4 мільйона квт., тривало теж аж повних 11 років²⁶; повідомлення ж газети *Правда* з грудня 1968 р. про "закінчене" її будівництво було зовсім фальшиве, тоді монтували лише парову турбину для останнього генератора. Розбіжність між фактичною потужністю електростанції на даному етапі та запроєктованою в перспективі (тільки цією останньою козирають радянські

звідомлення) виводить з рівноваги багатьох навіть радянських спеціалістів. Один із них А. І. Преображенський²⁷ звернув увагу на те, що офіційні карти електрифікації СРСР подають свідомо фальшиві дані, мавши нанесеними замість фактичних потужностей електростанцій, перспективні, далеко-майбутні. Він приводить багато прикладів, одним із цікавіших це будівництво Вуглегірської ГРЕС на Україні. На шкільній карті "Електрифікація ССРСР" з 1971 р. (масштаб 1:5 000 000) значиться вона кільцем, що відповідає її запроєктованій потужності (3,6 мільйона квт.), проте перший її агрегат в 300 тисяч квт. введено в дію лише під самий кінець 1972 р., себто карту друкували, коли під ГРЕС клали лише фундамент, і на карті вона повинна б бути позначена кільцем меншим за, наприклад, стару слабо-потужну Рибінську ГЕС. Вказуючи на фальшивість такої інформації і її наступства проф. А. Преображенський пригадує факт, що перший енергоблок Конаківської ГРЕС введено в дію в 1964 р., але останній блок став до ладу в 1972 р.; це менше за "рекорд" будівництва Слов'янської ГРЕС, але різниця становить таки вісім років.

Голі цифри остаточної потужності електростанції (це можна сказати і про символи відносно інших промислових об'єктів на картах СРСР), якими рясніють радянські карти, сторінки преси, і, щонайгірше, численні підручники з економічної географії в СРСР не дають теж жодної інформації щодо м о д е р н о с т и даної електростанції, себто щодо фактора, який є суттєвим в аналізі досягнень технічного прогресу даної країни. Наприклад, потужності, знову тільки заплановані, Придніпровської ГРЕС та Лукомльської ГРЕС (в Росії) є однакові, але друга буде більше модерною та ефективнішою за першу, бо на Придніпровській ГРЕС встановлено аж 6 генераторів потужністю лише в 100 тисяч квт. кожний, чотири по 150 тисяч квт. кожний, і тільки чотири останні по 300 тисяч квт. кожний, тоді коли Лукомльська ГРЕС матиме вісім однакових енергоблоків в 300 тисяч квт. кожний.²⁸

Приглянемося тепер ближче ще будівництву Запорізької ГРЕС, про яку ми вже гадували. Радянська преса досить довго говорить про неї, як про найбільшу в країні і найбільшу в Європі. Щодо першого твердження, то тут радянські джерела заперечують свої власні дані, або може і стають більше обережними з огляду на тількищо приведену критику своїх же спеціалістів? Бож уже на початку 1972 р. появились повідомлення

про розроблення проекту нової, Чигиринської ДРЕС потужністю в 4.8 мільйонів кіловат. Правда, цей проєкт був в 1972 р. покищо лише на папері, крім цього на цій станції задумують монтувати шість блоків по 800 тисяч квт., з якими на Слов'янській ГРЕС були колосальні проблеми і, так як нам відомо, ці проблеми повністю ще не розв'язані. Сьогодні ще взагалі рано говорити, які блоки ввійдуть у дію на Чигиринській ДРЕС, бо на Харківському турбінному заводі, в цехах, які тільки будуються, намагатимуться збудувати агрегати потужністю в 1 мільйон квт. кожний,²⁹ не виключене, що в 1975-1980 рр. пробуватимуть їх вжити і на Чигиринській ДРЕС чи на нових атомних електростанціях України. Також твердження про те, що Запорізька ДРЕС буде найбільшою в Європі, було явно передчасне і невірне. Запорізька ДРЕС стане на повну потужність найшвидше в 1975 р. (американські джерела говорять про пізні 70-і роки), тим часом відомо, що на другу половину 70-их рр. запроєктовано в Західній Європі ряд нових потужностей і невідомо, чи Запорізька ДРЕС збереже до того часу своє першенство. Повідомлення радянських джерел, що на кінець 1972 р. її потужність виносила вже 1.2 мільйона квт. було свідомо фальшиве і грубо передчасне. Насправді перший із чотирьох генераторів в 300 тисяч квт. (перша черга станції) почав працювати 26 листопада 1972 р. і ясно, що наступних трьох не можна було ввести в дію протягом часу одного місяця.

Подібно, як у випадку Криворізьких доменних печей, при будівництві Запорізької ГРЕС занедбано всі заходи, які б зменшили забруднення довкілля індустріальними викидами електростанції. Єдиною концесією було те, що станцію будують у деякій відстані від міста Запоріжжя (біля 30 миль на південний захід), і для зменшення концентрації шкідливих сполук сірки в повітрі підвищено висоту димаря електростанції до 320 м.³⁰ Зате не забезпечено належного охолодження зужитої води, яку скидатиметься у Дніпро — в силуюєті станції вражає брак характерних веж для рециркуляції цих відхідних вод. Наскільки забрудненим є повітря поблизу великих електростанцій на Україні, говорить факт, що на 1 га. землі осідає сьогодні разом із 550 мм. річних опадів 650 кг. отруйних речовин. Навіть у лісо-степовій частині України, що ще не зруйнована так як, наприклад, Донбас, осідання шкідливих хемікатів із повітря досягає сьогодні порядку 200 кг. на га. в рік.³¹ Забруднення вод басейну Дніпра скидними відходами промисловости та

електростанцій досягло також просто критичних масштабів, а загроза від синьо-зелених водоростей завдає колосальних турбот ученим республіки. Для ілюстрації скажемо, що загальний об'єм водних ресурсів України в середній за водністю рік становить біля 48 мільярдів кубометрів. Зате потреба у воді (приймавши мінімальну величину випаровування) досягне вже в 1975 р. об'єму 45.5 мільярдів кубометрів, а в 1990 р. аж 75 мільярдів кубометрів, себто на Україні постане великий і загрозливий дефіцит води.³² Деякі автори звертають увагу на те, що цей дефіцит загрожує власне кожної хвилини вже нині: С. С. Левківський³³ підрахував, що у дуже маловодні роки стік вод на Україні паде до лише 22 мільярдів кубометрів, і, що найважливіше, він розподілений дуже нерівномірно по республіці. Уже в 1970 р. з таких ресурсів забрано 18 мільярдів кубометрів води, а витрати з випаровування поверхні водоймищ винесли майже 4 мільярди кубометрів. До того треба додати 11 мільярдів кубометрів т. зв. безповоротного зужиття води і матимемо цифру приблизно 34 мільярдів кубометрів зужиття води, що у маловодні роки дасть великий дефіцит водногосподарського балансу України.

У зв'язку з таким станом західні спеціалісти відмітили ще одну аномалію, а саме брак будь-якої серйозної дискусії на цю тему в пресі СРСР. Виправлення недоліків спричинених непродуманим будівництвом великих електростанцій коштуватиме вже в близькому майбутньому багато труду, і насамперед грошей, до такого висновку приходять відповідальні спеціалісти будівництва і деякі економісти, до речі і вони самі або їх сім'ї стають теж часто на місцях прямими жертвами недбалства тупих бюрократів із центральних плянових чи будівельних організацій.

ПРИМІТКИ

1. Raymond P. Powell, "Economic Growth in the U. S. S. R.", Scientific American, December 1968, pp. 17-23. Блискучу характеристику радянської статистичної практики знаходимо в численних працях таких відомих учених як Олександр Гершенкрон, Наум Ясний, Григорій Гросман, Алек Нове. Широкий перегляд та синтезу поглядів західних експертів подає Воррен Наттер у своїй книзі The Growth of Industrial Production in the Soviet Union, Princeton University Press 1962, (Chapter 2 — The Data% Knowns and Unknowns). Тут варто привести один із найсвіжіших і просто класичних прикладів статистичної плутанини в

СРСР. Всім відомий добре факт колосальних закупок зерна в США в 1972 р. Ці закупи стали пізніше політичною контроверсією і немало причинились до упадку Ніксона. Але радянські офіційні джерела (*Внешняя торговля СССР в 1972 году*) показують, що в 1972 р. не було "жодних імпортив" зерна до СРСР! Таким чином цифра 13 з половиною мільйонів тонн зерна, закуплених Москвою за кордоном зникла і розпустилась в неясних здогадах "радянської допомоги" таким країнам як Куба, В'єтнам, чи навіть країнам-сателітам східньої Європи; докладніше: Valentine Zabijaka "The Soviet Grain Trade 1961-1970: A Decade of Change", ACES-Bulletin, Spring 1974, pp. 3-16.

2. Найважливішими з них були: плян економіки СРСР на 1941 рік, що попав в німецькі руки; точне опитування відповідальних керівників радянського господарського ресорту — втікачів із СРСР, здійснене Гарвардським Центром Російських Студій в 1947-1952 рр.; а також свідчення таких видатних перебіжчиків як Кравченко, Кривіцький, Токаєв чи Петров.

3. Незалежним доповненням цієї роботи є проєкт Г. Воррена Наттера (National Bureau of Economic Research), проте ми тут не маємо змоги входити в оцінку всіх цих публікацій, чи теж їх критику, дану до речі вже, наприклад, англійськими вченими Нове, Вайлес й іншими.

4. Вистачить згадати, що середньорічний приріст найнятої робочої сили в 1928-1955 рр. виносив 2.2%, що вдвічі перевищує темпи росту населення в цих роках. Р. П. Повел приходить до висновку, що (цитуюмо): "Soviet growth has been achieved essentially by mechanical and ruthless process of forcing out of the economy ever greater supplies of productive resources" (Scientific American, December 1968, p. 23).

5. Уже відразу підкреслимо тут, що радянська статистика ніколи не дискутує інфляційних тенденцій в СРСР. Ріст зарплати не завжди означає ріст купівної спроможності радянського громадянина і на ділі з ростом "добробуту" нічого спільного не має. Так, наприклад, Жанет Чепман доказала, що не дивлячись на теоретичний ріст пересічної зарплати міських робітників в СРСР в досліджуваному періоді (1928-1955 рр.) вартість їх реальної зарплати весь час спадала, а рівня 1928 р. досягла насправді аж біля 1958 р. Тренд зарплати (грошової винагороди) сільсько-господарських робітників (а пізніше колгоспників) мав такий самий характер.

6. Ми не збираємось тут говорити про політичні наслідки, такі як залицання до США чи Європи, що спрямовані в основному на одержання якнайшвидшої і якнайбільшої допомоги від цих країн як у постаті кредитів, так і в постаті імпортив документів і модерної і вдосконаленої техніки.

7. Georges P. Sokoloff, Olivier Bossan, "URSS — La crise de development", Les Informations, No. 1466, 18 Juin 1973.

8. Michael Kaser, International Currency Review, September 1973.

9. Наприклад New York Times від 1 жовтня 1973 р. згадує про продаж радянського золота (в Лондоні) вартості 325 мільйонів доларів.

10. Про такі проєкти, як побудова фірмою Фіят заводу в Жигулі, чи комбінату вантажних автомашин на Камі, писалось багато в пресі. Але таких проєктів є багато більше, про них майже ніколи нічого не пишуть, бо з огляду на міжнародну конкуренцію переговори йдуть секретно. Наприклад в Парижі в одному з готелів фешенебельного району Авеню Віктор Гюго перебували в 1972-1974 рр. майже без перерви багаточленні делегації радянських спеціалістів, які

уточнювали деталі побудови французькими фірмами цілих нових заводів (здебільша з ділянки хемії) в СРСР. В Нью-Йорку вже з 1971 р. радянські комісії винайняли великі й коштовні бюрові приміщення в центрі міста (Лексінгтон Авеню), через які пройшли вже сотні радянських експертів імпортно-експортного сектора. Літком 1974 р. великі загоны радянських "імпортерів" були в Женеві, Міляно, Ессені (у Круппа), та багатьох інших містах Європи. Не треба додавати, що вдержання таких численних делегацій в різних країнах світу обходиться СРСР у грубі мільйони доларів річно.

11. Jean-Francois Landeau, "Des difficultes conjoncturelles", Nice-Matin, 23 Juin 1973.

12. Ronald Hamilton and Robert E. Freund "Productivity and the Viability of the US Economy", *Batelle Research Outlook*, Vol. 4, Zo. 3, p. 8-11. Точно говорячи ці відсотки стосуються показника G. D. P. = Gross Domestic Product, при чому GDP = GNP minus net international earnings; в аналізі продуктивності у виробництві вони зберігають повну свою вагу і значення.

13. Dr. S. White, "Selling know-how to the Soviets," *New Scientist*, 19. April 1973; інше джерело: Richard Armstrong, "Military-Industrial Complex Russian Style", *Fortune*, August 1969 подає G. N. P. для США у 1968 р. у висоті 860 мільярдів доларів, і теж підкреслює, що він є приблизно в двічі більший від G. N. P. СРСР. Читачі завважать деяке розходження між американськими підрахунками G. N. P. СРСР в 1968-1972 рр. та 1973 р.; ці розходження треба покласти головним чином на рахунок того, що в розрахунку 1973 р. взято під увагу інфляцію доляра тоді, коли офіційні радянські цифри того часу інфляції карбованця в періоді 1968-1973 рр. ніяк не узгляднюють.

14. На цю тему існує уже багата література, нашим читачам можемо рекомендувати дві великі, підсумкові праці: Werner Keller, *Ost minus West = null* (Der Aufbau Russlands durch den Westen), *Dromerische Verlagsanstalt*, (Zürich; 1960), 452 pp., перевидана пізніше багато разів, також у перекладі на англійську і французьку мови. Sutton Antony C., *Western Technology and Soviet Economic Development*, Vol. I. (1917-1930), 381 pp., Vol. II (1930-1945), 387 pp., Vol. III (1945-1965), 500 pp. (Hoover Institution Press, 1968-1973)

15. Близьку обгрунтував такий погляд, між іншими, Рональд Аманн, професор Осередку для советознавчих досліджень при Бирмінгемському університеті, *La Recherche*, №. 29, December 1972, p. 102 ff.

16; *Soviet Union — The Top Steel Maker, Gives Figures*, *New York Times*, February 26, 1973.

17. Frederick Cartwright, "Challenge to the blast Furnace", *New Scientist*, 4-th May 1972, pp. 252-3, *Journal of Metals*, February 1974, p. 2; Також в Європі ще в 1970-1971 рр. викристалізувався виразно тренд будувати доменні печі об'ємом більшим за 4 000 кубометри, діаметром в 14 м., із високою температурою продування (900-1000 °C). Такі домни мають потужність до 7 тисяч тонн чавуну на добу, іншими словами, коефіцієнт використання об'єму вносив 0.442 кубометра на тону, (гл. *Handbook of Iron & Steel Institute*, Ntw York, 1971, p. 209, а також L. A. Leonard & J. R. Lakin "Die Rolle des Hochofens in modernen Roheisenerzeugung", *Congres de la Fédération Européenne des Fabricants de Produits Réfractaires*, Montreux, 25-27 Mai 1972. На Україні згаданий коефіцієнт вносив у 1971 р. 0.611, і ще в 1965 р. доходив навіть

до 0.7 (чим менший коефіцієнт, тим краще використання печі), гл. *Народне господарство Української РСР в 1971 р.*, Київ, 1972, стор. 98.

18. Норма шуму для промислових міст виносила в УРСР 40 десибе́лів [дБА], (гл. норма СН-785-69), що багато вище за західно-європейську норму. Також електростанції, побудовані за перестарілою технікою, є джерелом лихого шуму, гл. Marian Chmura "Hałas w sąsiedztwie elektrowni ciepłych", III. Konferencja n. t. zwalczania hałasu, Warszawa, 5-7. listopada 1973, Materiały..., p. 60-63. L. Heller "Contamination of the environment by thermal power stations and the technical possibilities of its elimination" *Acta Technica Hungarica*, v; 75, Fasc. 1-4, 1973, pp. 185-192. A. Lewai, "Luftverseuchung durch Energietraeger", *ibid.* pp. 277-290;

19. H. W. Kreuzer. "Stand und Entwuecklungstendenzen der Europaeischen Stahlindustrie unter Beruecksichtigung der Feuerfestprobleme" *Schweizer Technische Zeitschrift*, No 10, Maerz 8. 1973.

20. М. М. Матійко. "Автоматизація — один з головних напрямків технічного прогресу", *Нариси з історії природознавства і техніки*, випуск XVI, 1972, стор. 58-71.

21. Доцільно пригадати, що ідея безперервного розливання сталі зародилась власне в Німеччині ще в 1943 р. (проект Зіґфрида Юнгганса у Шарндорфі). Порядком воєнних репарацій цей проєкт, себто документація про нього перейшла у руки фірми Бебкок-Вількокс (завод у Бівер Фоллс). У 1955-1960 рр. проєкт зазнавав усе більшого удіпшення, при чому чи не найкращих успіхів досягла швайцарська фірма Конкаст А. Г. Цюріх.

22. Гл. напр. John W. Wallace "Intergrated Process Control Rolls Steel More Efficiently", *Westinghouse Engineer*, Vol. 29 January 1969; Bernhard Schoele, "Tandem-Kaltwalzwerke, ein Beispiel fuer die Projektierung von Industriegrossanlagen" *AE G - Telefunken Technische Mitteilungen*, Heft 5, 1973; E. Fiwbig & F. Barounig "Processrechnersteuerung von Kalwalzwerken, *Elektro Anzeiger*, No. 5, 1973; Guenter Bossog & Hilmar Budelmann "Die Haspeltechnik fuer Warmbreitbandstrassen auf der Grundlage der Systemfamilie Geatronic, *AE G - Telefunken Technische Mitteilungen*, No. 2, 1973, p. 75-80. У зв'язку з намаганням посилити торговельні зв'язки між США та СРСР (і потребою їх виправдати) висловлює дехто з американців думку про деякі успіхи і радянської техніки, наприклад, техніки виплавлення чавуну чи сталі в СРСР. Треба сказати, що в порівнянні з практикою окремих консервативних англійських і американських фірм радянська металургія, зокрема якраз на Україні є інколи справді більше передовою, а принаймні більше сміливою і новаторською. Але ніяк не можна цього сказати, порівнюючи стан на Україні з найновішим досвідом європейської чи навіть японської техніки й науки. Такого наприклад устаткування, яке має доменна піч No. 4 французького заводу USINOR в Дюнкерці (суцільно оббудована домна та зв'язані з нею споруди; потужність більше 3 мільйонів тонн чавуну в рік) жодний український металургійний завод не має, і навряд чи будь-коли матиме. Дуже детальний опис цього устаткування знайде читач в журналі *Revue de Metallurgie*, No II, 1973, pp. 739-926.

23. Пригадаємо, що ще в 1930 р. "найбільша" тоді в Галичині Львівська міська електростанція мала потужність 24 тисяч квт., себто одна сотна частина потужности Бурштинської ТЕЦ.

24. А. А. Перепечкин, "Осадка фундамента турбогенератора мощностью 800 тис. кв. строящейся Славянской ГРЭС", *Известия ВУЗ, Геодезия и Аэрофотосъемка*, No. 4, 1972, стор. 91-98.

26. Газета *Труд* від 14 червня 1973 р.

25. М. Е. Лысенко, в *Известия ВУЗ — Геодезия и Аэрофотосъемка*, No. 2, 1973, стор. 29-35.

27. Професор Інституту інженерів геодезії і картографії в Москві, гл. *Известия ВУЗ — Геодезия и Аэрофотосъемка*, No. 4 (1973), стор. 105-111.

28. Тут поминаємо вже такі курйози, як позначення місця Костромської ДРЕС на цілих біля 100 км. від її дійсного місця розташування (гл. *Атлас развития хозяйства и культуры СССР*, 1967р., стор. 18-19), чи нанесення на карті "Електрифікація СРСР", видання 1963 р., масштаб 1:6 000 000 "крупних", але зовсім не існуючих електростанцій (наприклад, ГЕС при гирлі ріки Об, проект якої давно знято з плянів).

29. В. Тимчук, "Мільйонний рубіж", *Вісті з України*, No. 40 (789), 4 жовтня 1973 р. Оперуючи бомбастичними цифрами про нові електростанції на Україні, офіційні джерела промовчують шлях консумпції випродукованої на Україні електроенергії. Вона аж ніяк не йде в цілості на потреби українського народного господарства, — велика частина її йде на експорт як країни КОМЕКОН-у (гл. про це далі), так і в сумежні області Прибалтики та північного заходу РСФСР, проте найбільше засекреченим є її вжиття у воєнно-атомовій промисловості (комбінат у Жовтих Водах і т. п.). Щоб зорієнтувати читача, про які кількості електроенергії тут ідеться, скажемо, що фабрики зразка Жовтих Вод (збагачення уранової руди) зуживають річно стільки енергії, скільки дає електростанція потужністю в 2 до 3 мільйони кіловат. Так фабрика Пеліндаба у Південній Африці вимагає потужностей в 2 мільйони кіловат (нова гребля і гідроелектростанція Кабора-Басса), а для нової французької фабрики у Трікастен (Tricastin) біля П'єрля треба буде потужностей в 2.4 мільйона кіловат (себто порядку нової Бурштинської чи Криворізької ТЕЦ). Також атомові станції України (Чорнобильська й Волинська), навіть коли будуть уведені в дію їх усі потужності (у 80-их рр.) будуть власне малими у порівнянні, наприклад, з французькою атомовою станцією в Пальмбиф (Palmbouef), якої потужність виноситиме 4 мільйони квт. (Nice-Matin, 27 Juin 1974).

30. На Україні очевидно ще не відомі найновіші проекти майже тотального елімінування індустриальних димів, гл. Kiyoshi Aoki & Hiroshi Matsuo, "Development of Smokeless Flare Stack," *Ishikawajima-Harima Industries-Engineering Review*, Vol. 7, No. 1, January 1974, pp. 1-9, "A search for clean coking processes" *Steel Facts* (American Iron and Steel Institute Quarterly), No. 224 (1974). Якщо ж ідеться про жаливе забруднення атмосфери міста Запоріжжя, ми рекомендуємо читачам познайомитись із даними проекту "КЭНЭКС-72" (= Комплексное исследование особенностей метеорологического режима большого города, на примере г. Запорожье); головний керівник проф. М. Е. Берлянд. Проект розрахований і на 1974-1975 рр., але вже нині встановлено, що з причини неконтрольованих випарів промисловості зформувався над містом шкідливий "тепловий острів", а клімат міста змінився виразно на гірше (гл. *Метеорология и Гидрология*, No. 1, 1974, стор. 14-23.).

31. Г. М. Ільхун, "Біологічний захист атмосфери повітря від забруднень", *Вісник А. Н. УРСР*, No. 7, липень 1973, стор. 92-98.

32. Б. Олешко: Про раціональне використання водних ресурсів у промисловості, *Економіка Радянської України*, No. 7, 1973, стор. 35.

33. С. С. Левківський: Охорона водних ресурсів — актуальна проблема сучасності, *Фізична географія та геоморфологія*, No. 10, 1973, стор. 79-83. Треба признати, що сумлінні радянські вчені самі міцно занепокоєні катастрофічними результатами непередуманих "проектів" бездушних державних чиновників-експериментаторів. Так, наприклад, С. В. Горюнкова пише виразно: "Проблема чистой воды в нашу эпоху стала проблемой политической, международной" (гл. статтю "Токсичные или ядовитые воды", *Известия А. Н. СССР, Серия биологическая*, No. 1, 1974, стор. 89-94.

ЛИСТ З ШВАЙЦАРІЇ

Євген Врецьона

Швейцарія 20 жовтня 1974 була країною голосування, що мало ледве не світове значення, куди більше, ніж голосування в Об'єднаних Націях у Нью-Йорку. За ініціативою "Національної Акції" ("НА") піддано під голосування, але відкинуто вельми спірну пропозицію 1 691 870 голосами проти 878 739, при участі 70,4% усіх, що мають право голосу. Про що ж шлося? Про оборону від затоплення Швейцарії чужинцями. Так воно й називалося.

Ось яка була вихідна ситуація. На загальну кількість 6,3 млн населення є у Швейцарії 1,2 млн чужинців, тобто мешканців, що не мають швейцарського паспорту. Як відоме всім, людина без паспорта, добра вона чи погана, корисна для співгромадян чи ні, — дуже для свого оточення неприємна. І ось на такому тлі зародилося переслідування тих близько 20% мешканців цієї гарної й багатой на гуманні традиції країни. Пропозиція "НА" не дістала більшості голосів, але саме голосування відбувалося під акомпаньямент дуже в'їдливої пропаганди і залишило в загальному дуже поганий посмак. Бо й як же: голосовано, чи належить негайно викинути за межі Швейцарії 540 000 працюючих людей з їх родинами, чи залишити їх на місці. Одні, тобто ініціатори, виходили з założення, що Швейцарія — тільки для швейцарців; інші, тобто в першу чергу найбільш зацікавлені, італійці й еспанці, твердили, що кожному вільно поселюватися і працювати там, де йому виходить найкраще. Ті, що відкинули пропозицію, керувалися передусім економічними, а не гуманними міркуваннями: мовляв, хто ж буде у нас вивозити сміття чи працювати на мебльових фабриках.

Щоб належно оцінити ситуацію, треба знати, що Швейцарія знає безпосередньо демократію, що значить, що окреслена кількість громадян має право вимагати всенародного голосування стосовно справ, стан яких, як їм здається, кривдить їх. І хоч не в усіх справах можна вимагати голосування, однак тих голосувань так багато, що пересічна участь у голосуванні ледве перевищує десять відсотків. Це не дає можливості малим групкам населення тероризувати більшість, бо завжди, коли піддається на голосування важлива справа, кількість тих, що беруть участь у голосуванні, зростає. Такий коммон сенс у Швейцарії.

Швейцарський парламент складається з двох палат: Національної Ради і Ради Станів. До Національної Ради входять послы, обрані голосуванням на терені цілої Швейцарії, а в Раді Станів є представники кантонів, обрані лише на терені кантонів. "НА" має в Національній Раді разом з ідейно спорідненими республіканцями сім представників (на

140), тобто всього 5%. Тоді постає питання, яким чином акція проти повені чужинців об'єднала в голосуванні аж 34% голосів? І тут власне мусимо ствердити такий феномен: у міжлюдських відносинах найважливішим чинником є ксенофобія. У пропаганді всі організовані чинники були проти не дуже то людського задуму. Церкви, політичні партії, жіночі й різні громадські організації могли штовхнути до урн високий відсоток голосуючих, але не могли переконати мало не 900 000 осіб у безглузді і нелюдності поставленої на голосування пропозиції. Очевидно, що на запит при одній дискусії, як "НА" уявляє собі здійснення евентуального рішення, не було відповіді, бо мобілізація армії й поліції проти чужинців нікому не була б до смаку. Але ще цікавіше пошукати, які саме кола громадянства були прихильні до ініціативи "НА"? У місті Цюріху були дві виборчі дільниці, які голосували "за", у Базелі були три дільниці у робітничих районах, які звичайно голосують за комуністів, що голосували тепер за пропозицію "НА", хоч Партія праці (комуністи) закликала всіх робітників голосувати проти. Можна це пояснити тим, що люди не дуже люблять іти за партійними гаслами, але залишається фактом, що заклики до міжнародної солідарності не мають успіху. У кожному разі трудно було б тут дошукуватися фашистської роботи, бо навіть "НА" трудно наклеїти фашистську налічку.

З погляду міжнародного це голосування цікаве тим, що ксенофобія поширена більше, ніж комусь може здаватися, і заклик до неї завжди дає цікаві висліди. За голосуванням, про яке тут мова, стежила вся Європа, бо таке формально не популярне гасло кинуте якраз у Швейцарії, якій не можна відмовити давньої традиції гуманності й толеранції. Спеціалістам від дослідження психології народів цікавий матеріал до аналізу.

Міжнародна хроніка

Норвезька газета *Моргенблядет* надрукувала 8 жовтня 1974 року обширну статтю М. Радейка про рух опору в Радянському Союзі, зокрема про боротьбу українських патріотів. У статті названі прізвища Валентина Мороза, Леоніда Плюща, Івана Дзюби та інших, подана також інформація про публікації українського самвидаву. Інша норвезька газета *Афтенпостен* від 12 жовтня 1974 вмістила статтю представника міжнародної організації "Емнесті Інтернешенел" у Норвегії, Гегге, автор якої поінформував також про долю Вячеслава Чорновола, долучивши до статті фото цього діяча українського руху опору.

Мечбокс, журнал міжнародної організації "Емнесті Інтернешенел" присвятив у своєму випуску за осінь 1974 року дві довгі статті справам двох в'язнів СРСР, а саме Вячеславі Чорноволові і Валентині Морозові. У статті подані біографічні дані про обох в'язнів та з'ясована їхня діяльність в обороні основних громадянських та національних прав.

Нью-Йорк Таймс від 31 жовтня 1974 року надрукував листа громадянина Ізраїля Гершена Марінбаха, в якому автор пише, що після допущення до виступу на форумі Об'єднаних Націй представника Палестинської Визвольної Організації Арафата, визвольні організації українського та інших поневолених народів можуть вимагати, щоб Об'єднані Нації вислухали також їхні домагання на форумі Генеральної Асамблеї.

Англійський журнал *Ди Економист* від 26 жовтня 1974 р. вказав на те, що після того, як уряд СРСР погодився випускати щорічно кілька-надцять тисяч євреїв, треба вимагати, щоб Кремль дозволяв емігрувати також українцям, вірменам, народам балтійських республік, чи й радянським громадянам інших національностей.

Китайський журнал *Пекинг ревію* за 27 вересня 1974 р. надрукував ширшу статтю п. н. "Хто несе відповідальність за економічні труднощі на Україні?" У статті м. ін. пишеться: "Радянська ревізіоністична кліка веде політику великоросійського шовінізму поневолювання неросійських народів СРСР. Щоб досягти "найтіснішої співпраці" з неросійськими народами, кліка Брежнева протиставляється суцільному розвитку народного господарства неросійських народів. Вона проповідує "поділ праці" й економічну "спеціалізацію", що по суті перероджується у звичайний колоніалізм. Хто тільки із неросіян вимагає суцільного розвитку економіки своєї республіки, того плямують "націоналістом" й обвинувачують у тому, що він ставить міжнародні переговори. Таких людей атакують і змушують іти у відставку. Напрямна політики кліки Брежнева у відношенні до народного господарства України така: Україна має залишитися найважливішою базою вугільної та металургічної промисловості і головним продуцентом цукру для всього СРСР, значить так, як це завжди в минулому було, отже ще за царської Росії".

Американська газета *Кришчен Саснс Монітор* з Бостону надрукувала 1 жовтня 1974 року статтю видатного знавця СРСР Пола Вола. Вол пише, що в неросійських республіках часто трапляються здури з органами міліції, в яких беруть участь головно молоді робітники, які з різних причин втратили працю або були жертвами адміністративного покарання. Вол каже, що немає доказів на те, що йдеться тут про організовані політичні групи з виразними програмами, проте ж національні сантименти неросійських народів, які відчувають національне поневолення Москвою відіграють у цьому серйозну роль. Автор нагадує постанову Президії Верховної Ради СРСР з 11 лютого 1974 року п. н. "Про відповідальність за незаконне носіння, зберігання, придбання і виготовлення та збут вогнестрільної зброї, бойових припасів і вибухових речовин", а також факти відзначування членів міліції нагородами за "бойову відвагу". Вол робить висновок, що згадана постанова пов'язана з неспокоями в неросійських республіках СРСР. Повернувся Пол Вол до питання неросійських народів у тій же газеті 31 жовтня 1974 року. Він писав, що факт, що в усіх неросійських республіках Радянського Союзу преса і партійні чинники так багато уваги присвятили постанові ЦК КПРС про ідеологічні питання в Білорусі, вказує на занепокоєння Москви становищем серед неросійських народів. Вол навів декілька цитат зі згаданої постанови і ствердив, що разом з цим з Москви пішла директива збільшити значно кількість годин навчання російської мови в народних школах неросійських республік.

Швайцарська газета *Нос Цюріхер Цайтунг* від 1 вересня м. р. повідомила про робітничі страйки в польських портах Гданську і Гдині, які мали відбутися в серпні 1974 року. Частина робітників не вийшла на роботу, інші застосували тактику сповільнення праці. Результат був такий, що польські порти не могли впоратися з навантаженням закордонних кораблів. Польська компартія намагалась затаїти цілу справу, але про події дізналися шведські підприємці і робітники, і вони поширили про це інформації у світовій пресі. Причиною страйку були вимоги робітників здобути підвишку платні, чого відмовляли їм партійні бюрократи.

Повернувшись з Китаю в липні 1974 р., американський сенатор Генрі Джексон вислав на руки голови Комісії для справ збройних сил в сенаті США звіт про свої китайської поїздки. У своєму звідомленні Джексон навісвітлив погляди китайського керівництва на важливіші питання світової політики, стверджуючи найперше, що увага китайського комуністичого уряду зосереджується головним чином на політиці СРСР. Китайці вважають, що політика Радянського Союзу є агресивною й експансивною і тому не можна мати довіри до таких чи інших заяв радянського проводу. Радянський Союз не дотримувався й не дотримується підписаних ним пактів і договорів. Якщо даний договір суперечить їхнім інтересам, радянські керівники зривають чи й саботують його. У відношенні до Китаю Москва намагається Китай ізолювати і частинно його оточити. На думку китайських керівників, дуже непевна й небезпечна ситуація наявна в Югославії з огляду на внутрішню ситуацію в цій державі і зокрема на неминучість відходу чи смерті Тіта. Не виключена можливість, що Радянський Союз застосує "доктрину Брежнева" й у відношенні до Югославії і може започаткувати інвазію на цю країну. Джексон заперечує проти формального альянсу між США і комуністичним Китаєм, все ж таки, стверджує наявність спільних інтересів між ними і конечність знаходити спільну мову.

Ще про національний дохід УРСР

Хотів би зробити декілька завваг до статті Івана С. Коропецького п. н. "Національний дохід Української РСР в 1970 році".

На неознайомленого читача цифри про національний продукт роблять враження великої прецизности. Автор в ніякому випадку не повинен був такого враження залишити. Існують величезні розходження між економістами відносно національних продуктів великої кількості держав. Обрахунки ті інколи такі недостовірні, що статистичні збірники їх взагалі не друкують. Автор повинен був звернути увагу не тільки на ці розходження, але й подати їхню величину принаймні у формі кількох прикладів.

Проблему цю можна дуже легко продемонструвати на прикладі незвичайно малого національного продукту на душу населення Індії. Того роду цифри не тільки відносно Індії, але й відносно цілого ряду інших недорозвинених держав час-до-часу публікуються. Реакція на них є найбільш різномодна. Представники одних держав ображуються, мовляв, життєвий стандарт у них є багато вищий. Інші держави використовують ці цифри для того, щоб дістати від багатих держав та інтернаціональних банків більше допомоги.

СРСР свої цифри перебільшував і продовжує перебільшувати. Урядові СРСР цього потрібно і для внутрішньої і для зовнішньої пропаганди. На основі тих цифр пропагандисти уряду СРСР пропонують населенню таких держав, як Індія, робити революцію і впроваджувати, начебто успішну, економічну (ну й політичну) систему СРСР.

Повертаючись до Індії, справи представляються приблизно в такий спосіб. В 1970 році на одного індійця припадало 96 доларів національного продукту. Коли від цього відтягнути 15 відсотків на продукцію засобів продукції, тоді нашому пересічному індійцеві залишилося 81.6 доларів на рік або 23 центи на день. Та це ще не все! Усі індійці не живуть на 23 центах на день. Певна кількість із них видає один долар на день. Припустім, що таких людей є 20 на 100 і підкреслім, що число це досить скромне. Отже тепер справа представляється так. Коли одна особа видає 23 центи на день, тоді 100 людей видає 23 долари на день. Та коли 20 людей із тих 100 видає по доларові на день, тоді на решту, цебто на 80 людей залишається всього 3 долари на день або не цілих 4 центи на особу на день. Але ж це є чисто

абсурдна цифра! Як можна припустити що 80 відсотків індійців живе на 4 центах на день?

В Естонії на одну людину припадає 2 743 доляри національного продукту на рік. Припустімо, що 30 відсотків з цього йде на зброєння. А як так, тоді життєвий стандарт Естонії був би подібний до життєвого стандарту Японії. Моє поверхове знання цих двох країн підказує, що пересічна людина в Японії може за свій річний дохід купити багато більше товарів, як в Естонії.

Того роду інтернаціональні порівняння є задовільні тільки у випадку тих держав, які мають між собою значний і відносно вільний оборот товарами і капіталом та які мають можливість застосовувати наукові методи для збирання потрібної інформації. І тому у випадку СРСР та сателітів є дуже корисним подавати не одну прецизну цифру, а щось в роді максимум і мінімум.

М. Мельник

Книжка про насильну репатріацію

OPERATION KEELHAUL: THE STORY OF FORCED REPATRIATION FROM 1944 TO THE PRESENT, By Julius Epstein, Introduction by Bertram D. Wolfe (Old Greenwich: The Devin-Adair Company, 1973), 255 pp.

Джуліус Епстейн, ОПЕРАЦІЯ "КІЛГАЛ": ІСТОРІЯ ПРИМУСОВОЇ РЕПАТРІАЦІЇ ВІД 1944 ДО СЬОГОДНІ (Олд Грінвіч: Девін Адер Ко., 1973), 255 стор.

Книжка Ю. Епстейна написана й видана під назвою *Операція Кілгал*. Під таким кодом зберігаються в американських і британських архівах засекречені документи про насильну репатріацію. Назва ця символічна, взята зі середньовіччя та практики морських піратів: моряки тортурували своїх ворогів в цей спосіб, що вкидали їх, прив'язаних мотузом, під корабель, де вони в муках гинули. Влучний це символ під яким засекречено документи про репатріацію "на родину" мільйонів людей, факт свідомої їх видачі радянській машині на новітні тортури.

Базуючися на численних документах, автор описує детально, як американські й англійські вояки, починаючи вже з 1944 року насильно репатріювали мільйони кол. радянських вояків і також цивільних втікачів (ДП) з СРСР брутальними методами, часто побиваючи до непритомности тих, що ставили опір.

Урядові документи про репатріацію досі цілком засекречені, хоч інші матеріали з того часу вже звільнені для дослідників. Епстейн домагався повного їх оприлюднення судовою дорогою, досі однак безуспішно. Все ж таки йому вдалося роздобути різні інструкції для армії, як переводити репатріацію, і переслухати також багатьох достовірних свідків. Він доказує, що західні альянти переводили насильну репатріацію на основі таємних договорів з Радянським Союзом ще перед ялтинською конференцією. В Ялті Рузвельт і Черчилль їх тільки потвердили.

Договір практично діяв від 1944 р. до 24 жовтня 1952, коли державний секретар США Дін Ачісон виголосив промову під час однієї із сесій ООН, в якій ствердив, що уряд США не буде насильно репатріювати військовополонених з корейської війни. Переговори про закінчення корейської війни протягнулися через цю відмову на 23 місяці. Президент Труман, навчений досвідом ганебної практики з репатріацією

по Другій світовій війні, відкинув рішуче вимоги комуністів. У своїй промові Ачісон ствердив, що "примусова репатріяція була б у найвищій ступені неморальною та нелегальною практикою..." Епстейн ставить питання: чому американський уряд не дотримувався таких самих засад вже в 1944 році, коли військове командування західних альянтів слало на тортури мільйони невинних жертв? Про терор над полоненими в СРСР було вже тоді широко відомо в світі; відомо було також про масакру тисячів польських військово-полонених старшин у катинському лісі. Зрештою Молотов заявив відкрито у своєму інтерв'ю, що уряд СРСР вважає своїх полонених у Німеччині зрадниками батьківщини. Очевидно, Сталін шантажував своїх "союзників". Справа в тому, що радянські армії, займаючи територію Німеччини, захопили там також полонених західних альянтів і Москва погоджувалася відіслати їх додому під умовою, що всі радянські полонені будуть репатрійовані.

Женевська конвенція з 1929 р. вправді не мала виразної точки про заборону примусової репатріяції полонених вояків, вона однак виразно забороняла стосування будь-якого насильства супроти полонених. Тим часом розпорядження головної квартири західних альянтів з травня 1945 р. звучало: "По ствердженні представником радянської репатріяційної комісії, радянські переміщені особи ("ДП") будуть репатрійовані, незалежно від їх індивідуального бажання". Отже, не тільки військово-полонені, але також цивільні втікачі мали бути примусово репатрійовані.

Автор стверджує на вступі, що написав цю книгу "в обороні правди і людської гідності". Твір його, це справжній акт обвинувачення, але немає міжнародного трибуналу, щоб судив за всі злочини з примусовою репатріяцією — так, як це було в Нюрнбергу.

Свої обвинувачення починає автор з'ясуванням примусової видачі литовського втікача з радянського корабля Сімона Кудірки 23 листопада 1970 р. Він дуже докладно описує перебіг цілої справи, стверджує у висновках, що поведінка передусім адмірала Елліса і також капітана американського корабля Бравна була злочинною і вони мали бути покарані за злочин насильства. Це ж вони дозволили радянським морякам на американському кораблі ловити насильно неповинну жертву, побити його в жажливий спосіб і змасакрованого на їх очах перенести у мішку на радянський корабель. Злочинна видача литовського моряка Кудірки — це останній акт трагедії примусової репатріяції, що її започатковано в 1944 році.

Становище державного департаменту США на ялтинській конференції в лютому 1945 року не було заздальгідь узгіднене. Ще в той час, як державний секретар Стетініюс перебував у Ялті, він одержав листа від свого заступника з Вашингтону, Джозефа Грю, який звертав його увагу на те, що примусова репатріяція противиться міжнародним конвенціям, зокрема, якщо йде про вояків, забраних у полон у німець-

ких військових уніформах. Але справа була вже перерішена перед тим таємним договором. Вже в грудні 1944 р. американський військовий аташе в Москві стверджує в листі, що американське військове командування не переводить примусової репатріації, побоюючися, щоб німецькі чинники не застосовували з цього приводу репресій супроти американських полонених у Німеччині. Він стверджує однак виразно, що коли прийде відповідний час, суцільна репатріація буде переведена. І як бачимо далі з матеріалів і висновків Епштейна, вона була зrealізована в жорстокий спосіб.

Описуючи трагедію ген. Власова і його армії, Епштейн накреслює коротко життєвий шлях Власова: його активну участь у громадянській війні по боці комуністів та кар'єру за Сталіна. Коротко перед початком війни з німцями у 1941 р. він був відзначений орденем Леніна. В майже безнадійній ситуації він на доручення Сталіна zorganizував оборону Москви восени 1941 року і згодом одержав наказ прорвати німецький фронт під Ленінградом, де знесилена радянська армія попала в оточення. Власов пропонував відступ, щоб рятувати рештки цієї армії, але Сталін наказав дальшу офензиву. Остаточо армія Власова була знищена і тільки мала частина прорвалася з оточення. Власов попав у полон, його перевезли німці до Вінниці.

3 серпня 1942 Власов започатковує першим меморіалом російський протисталінський рух з метою створення не-комуністичної Росії, що оформився згодом у "Коммитет Освобождения Народов России" (КОНР). Акція Власова була започаткована у співпраці з опозиційними колами із головного командування німецької армії. Після невдалого атентату на Гітлера ця опозиція, як відомо, була зліквідована. В німецькій армії вже тоді було в різних з'єднаннях яких 900 тисяч колишніх радянських вояків, алеж на створення окремої російської армії Гітлер не давав згоди. Щойно 14 листопада 1944 року, із проголошенням т. зв. Празького Маніфесту, була створена РОА — Русская Освободительная Армия і 28 січня 1945 р. ген. А. Власов був визнаний Гітлером, як головнокомандувач цієї армії. У квітні 1945 року перша дивізія РОА взяла участь в боях під Франкфуртом над Одрою і звідти з власної ініціативи помаршувала на Прагу. Опинившись в ЧСР, ця власовська дивізія зв'язалася з чеським підпіллям, виступила проти німців і в боях проти них здобула Прагу. Відступаючи перед наступом радянських військ, подалася на південний захід на зайняті американцями території, сподіваючися перейти в американський полон. Американці наказали дивізії скласти зброю, але відмовилися брати власовців у полон й лишили їх на поталу Червоної армії. Вояки розбрилися по лісах, де їх вилловлювали радянські відділи й вивозили на "родіну". Сам Власов, маючи — за тихою згодою американців — змогу втекти і врятуватися, залишився при рештках РОА і його при першій зустрічі з радянськими відділами американці видали в їхні руки. Згідно з

повідомленням *Известий* від 2 серпня 1946 року, Власов і його генерали разом з іншими старшинами його штабу були суджені й повішені. Були передані радянській армії також інші з'єднання РОА: танкістів, літунські тощо. Деяких власовських офіцерів американці видали в радянські руки шойно в червні 1946 року.

У своїй книжці Епстейн приводить цікавий епізод про розмову німецького генерала Керстінга з американським офіцером в справі врятування хоч деякої частини власовців, що втекли із радянських таборів. Керстінг заявив: "Ми, німці, в наслідок нашої глупоти й ігноранції знищили найбільший капітал, який будь-коли існував у боротьбі проти більшовизму... Цей капітал ви нищите сьогодні вже вдруге. Можливо, незабаром, будете жалкувати тепер за тим, що тепер знищили".

Такої самої долі зазнали 250 тисяч хорватів — вояків із хорватських військових з'єднань і цивільних втікачів з-під комуністичного режиму Тіта, які намагалися дістатися до Австрії на зайняту британським військом територію. Британський головнокомандувач Александер наказав усім їм скласти зброю і передав їх у руки тітовських партизанів, які пігнали переданих їм хорватів у глибину Югославії, вимордовуючи по дорозі і запроторюючи решту в концтабори.

Подібно повелися британці з козацькими військовими з'єднаннями, що наприкінці війни опинилися під Лінцом в Австрії у британській окупаційній зоні. Примусивши козаків скласти зброю і віддати військовий виряд і коні, британський командант майор Дейвіс заманив підступом козацьких офіцерів — усіх 2 749 — до табору полонених, нібито на конференцію, де їх насильно передано радянським репатріаційним комісіям. Після того таку ж процедуру проведено з усією майже 27-тисячною масою полонених козаків. Опір тих, що не хотіли репатріюватися, зламано з допомогою зброї і танків. Козацьких генералів й офіцерів, здебільшого емігрантів з часу Першої світової війни, які ніколи й не були радянськими громадянами, в СРСР судили і всі вони, між ними отаман Краснов, ген. Шкуро, Ген. Келіч, ген. Краснов та інші, були повішені.

Мариво примусової репатріації загрожувало радянським військово-полоненим і втікачам з СРСР ще довгі роки. У переговорах в справі підписання мирового договору з Австрією 1955 року, був схвалений такий зловіщий 16-ий параграф: "1) Австрія застосує всі потрібні заходи для проведення добровільної репатріації Ді-Пі на своїй території... 5) Австрія не буде признавати ніяких полегш (у справі репатріації) особам, які відмовляються повертатися до своїх країн і які боролися в рядах ворогів союзних держав..., або добровільно співпрацювали з ворогами..., або є членами організацій, що агітують проти повернення на батьківщину...,” і т. ін. Початково на такий 16-ий параграф погодилися і державний секретар США Доллес і тодішній міністер

закордонних справ Австрії д-р Фігель. Шойно гід тиском світової публічної опінії Доллес відкликав свою згоду і згодом, вже після створення НАТО, 16-ий параграф був скреслений з договору.

Була стосована насильна репатріація навіть із "вільної землі Вашингтона". В червні 1945 року були насильно завантажені на радянський корабель в Сіетлі, Ваш., 200 колишніх радянських громадян з-поміж т. зв. "остфрайвілліген", які добровільно піддалися були американцям і яким виразно обіцяли, що їх не видадуть в радянські руки. Опір "репатрійованих" зламано тільки з допомогою барбітуру, що його додано до харчів для полонених, щоб їх знепритомнити...

Документи й матеріали про всі ці репатріаційні "акції" знаходяться в архівах військового командування США, як "суворо засекречені". Дозволу на перегляд цієї документації Епстейнові, як і іншим дослідникам, відмовлено.

Книжка Епстейна не стосується тільки репатріації до СРСР. Епстейн приводить також численні факти й описи примусової репатріації з Австрії й Італії до Югославії, здійснюваної ще з 1960-их роках. Згадує він також про репатріаційні практики у відношенні до китайців, які тікають з Китаю до Гон-конгу і що їх брїтанська адміністрація ув'язнює за нелегальний перехід кордону й потім відставляє на комуністичну територію. Траплялися факти репатріації навіть уже в останніх роках, як наприклад, угорців із Західньої Німеччини, Данії, Фінляндії, Швеції.

Багато уваги присвячує Епстейн також методам психологічної боротьби радянського режиму проти втікачів, зокрема стосованій радянськими чинниками пропаганді й шантажеві у цій ділянці. В окремому розділі п. н. "В пошукуванні за правдою у США" Епстейн згадує численні спроби зорганізування боротьби з примусовою репатріацією й намагань різних громадських чинників і публічної опінії розкривати здійснені вже репатріаційні злочини. Подає він також, навітлює й інтерпретує постанови міжнародних конвенцій про охорону політичних втікачів і полонених, про право азилу тощо.

Павло Турула

ЯК І КУДИ ЗНИКЛИ В УРСР ЧОТИРИ МІЛЬЙОНИ УКРАЇНЦІВ?

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Згідно з інформаціями, що їх подав перший секретар Центрального Комітету Комуністичної Партії України і рівночасно член московського Політбюра ЦК КПРС, Володимир Шербицький, сьогодні в УРСР українці творять дві третини населення. Ця інформація подана у статті Шербицького п. н. "Міжнародне значення досвіду національних відносин", надрукованої в офіційній ЦК КПУ, журналі *Комуніст України* ч. 12, за грудень 1974 р. Стаття Шербицького є перекладом його статті з російського журналу *Проблеми мира и социализма*, ч. 11 за 1974 рік, що появляється в Москві. У згаданій статті знаходиться таке речення: "В УРСР, крім українців, які становлять 2/3 населення, проживають люди більш як 100 націй і народностей".

Інформація Шербицького є небувалою ревелациєю. Справа в тому, що за дотеперішніми офіційними радянськими джерелами, українці творять три четвертих населення УРСР. *Большая Советская Энциклопедия*, т. 44, подає, що в УРСР "величезну більшість (більше як 3/4) становлять українці". Про таке саме число українців в УРСР говорять інші радянські джерела. Правда, між переписами населення в СРСР в 1959 і в 1970 рр., відсоткова частина українців серед населення УРСР зменшилася з 76.8% до 74.9%, проте все ж таки у 1970 році українці становили 3/4 населення УРСР. Тепер же Шербицький твердить, що їх вже тільки дві треті населення УРСР, значить не 74.9%, але 66.6%.

Коли ці відсоткові дані перерахувати на абсолютні числа, то виходить така картина: за даними Центрального Статистичного Управління Ради Міністрів УРСР, на 1 січня 1974 року в УРСР жило 48.6 мільйонів людей. За Шербицьким тільки дві третини з них повинні бути українці, значить 32.4 міль. Але справа в тому, що згідно з останнім переписом населення, в 1970 році в УРСР українців було 35.3 міль., значить на 2.9 міль. більше, як їх тепер подає Шербицький.

До цього ще треба додати, що за останні чотири роки, себто від перепису населення в 1970 році, число українців в УРСР мусліво збільшитися хоч би порядком природного приросту. За підставу обрахування цього чотирирічного приросту можна взяти приріст між переписами в 1959 і 1970 роках. Тоді число українців в УРСР зросло на 10% (з 32.1 до 35.3 міль.) або, приблизно по 300 тисяч річно. Таким

чином за останні чотири роки українське населення УРСР мало б збільшитися на 1.2 мільйони людей, себто українців в УРСР тепер мало б бути 36.5 мільйонів, а не 32.4 мільйони (дві третини з 48.6 мільйонів усього населення УРСР), як це сьогодні каже Щербицький.

Де зникли з України впродовж чотирьох останніх років чотири мільйони українців? І які радянські статистичні показники про скількість українців в УРСР правдиві: ті, які були подані після перепису населення в 1970 році, чи ті, що їх тепер називає перший секретар ЦК компартії України?

3 життя українців у світі

В Нью-Йорку відбулися 27 жовтня 1974 р. наради новообраного Пленуму Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради з участю делегатів з континентальної Європи, Англії, Канади і США. Наради Пленуму були попереджені територіальними делегатськими конференціями осередків середовища ЗП УГВР в Німеччині (із Західньої Європи), в Англії, та в Австралії, а також Канади і США, на яких обрано членів Закордонного Представництва на наступні чотири роки. Територіальна конференція американсько-канадського терену відбулася 26 жовтня з участю 27 делегатів та 24 гостей. Конференцією проводила Президія у складі: Мирослав Малецький (Торонто) — голова; Петро Миколенко-Байда (Детройт) та Олександр Ковалисько (Англія) — заступники голови; Ярослава Саламаха (Ньюарк) та Микола Галів (Нью-Йорк) — секретарі.

Доповіді на конференції прочитали: о. Іван Гриньох про політичну платформу УГВР та її значення у сучасній дійсності; Мирослав Прокоп про діяльність Президії ЗП УГВР впродовж минулих чотирьох років; Роман Ільницький про політичне і громадське становище українців поза рідними землями; Микола Лебедь про зовнішньо-політичну діяльність ЗП УГВР у минулому і сучасному; Анатоль Камінський про становище на українських землях, Роман Купчинський про політичну діяльність української молоді поза рідними землями, зокрема у галузі оборони українських політичних в'язнів. Інформаційні доповіді дали також Богдан Кордюк (Німеччина) та Олександр Ковалисько (Англія).

Центральне питання у доповідях і в дискусії творили проблеми становища на Україні та визвольної боротьби українського народу, зокрема події останніх трьох років. Відзначено, що погромницький наступ Москви на український рух опору не зумів зламати прагнення українського народу до державної незалежності та що боротьба народу

продовжується у формах, що зумовлені сучасною дійсністю. Наголошено потребу активного втручання української еміграції для оборони українського народу, зокрема діячів руху опору.

Конференція і Пленум ствердили, що сучасну політику т. зв. міжнародного відпруження (детант) Москва використовує для поширення терору проти інакшедумаючих в СРСР та для наступу на вільні народи і таким чином готує ґрунт для нових імперіялістичних підбоїв. У відношенні до української еміграції, Москва далі стосує політику внутрішньої диверсії та замішання. В останньому часі Москва зокрема використовує поїздки деяких діячів української культури за кордон для того, щоб притупити вістря обурення української еміграції проти насильств над українськими патріотами на рідних землях. Не міняючи свого принципового приязного ставлення до справжніх діячів культури в Україні та до їхніх прагнень до вільних зв'язків з іншими народами, еміграція повинна розкривати перед світом дійсні заміри Москви та їм протиставитися.

У питанні становища українців у різних країнах поселення, учасники нарад розглядали такі факти як послаблення деяких галузей нашого громадського життя, як поширення чужих мов серед виростаючої поза рідними землями української молоді, та заходи, що є на потребу збереження українців у діаспорі як суцільної етнічно-культурної спільноти та рівночасно чинника сили серед інших суспільств.

Пленум ЗП УГВР вибрав нову Президію, контрольний орган та суд, а також статуту комісію для дальшої внутрішньої реорганізації середовища ЗП УГВР та для розбудови співпраці з іншими політичними колами — інформує Президія ЗП УГВР.

■
За повідомленням Бюро Проводу Українських Націоналістів, у дні 28-30 листопада 1974 року, в одному з осередків північно-американського континенту, відбувся VIII Великий Збір Українських Націоналістів, в приписаному Устроєм Організації Українських Націоналістів реченці. Учасниками нарад цього збору було 102 управнених до головування делегати із восьми теренів дії ОУН.

VIII ВЗУН м. ін. заслухав звіт голови ПУН про діяльність ОУН від 1970 р., прийняв його у висліді широкої дискусії та схвалив окремою резолюцією одобрення праці уступаючого Проводу Українських Націоналістів і зокрема його голови.

VIII ВЗУН розглянув доповіді про стан на Рідних Землях та поза ним й схвалив напрямні дальшої дії ОУН на українському материкі та на чужині. Схвалено також ряд змін Устрою ОУН.

Одночасно вибрано новий Провід Українських Націоналістів, що його поновно очолив О. Штуль-Жданович.

У рамках VIII ВЗУН працювали Комісії: крайових, політичних,

суспільно-громадських, усторових та фінансово-господарських справ, які винесли постанови, що будуть опубліковані окремо, як і Звернення до Українського Народу.

Після нарад, 1 грудня відбулося спільне засідання ПУН і членів новообраних Керівних Органів із Президією VIII ВЗУН.

■

В Нью-Йорку відбувся 2 і 3 листопада 1974 року 17-ий з'їзд Організації Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ) і 4-ий з'їзд Об'єднання Жінок Чотирьох Свобід України, громадських організацій, що входять в склад політичної формації Українського Визвольного Фронту в США. Головні доповіді на з'їздах виголосили голова ООЧСУ Іван Вовчук на тему "Україна і ми" та Оксана Керч на тему "Жінка в національному ставленні там і тут".

У з'їзді ООЧСУ брали участь 97 делегатів, що репрезентували 28 із усіх 50 відділів, а у з'їзді Об'єднання Жінок ООЧСУ 39 делегатов із 22 відділів.

Важливе місце у праці з'їзду займало становище на українських землях, зокрема вияви боротьби діячів руху опору, та потреби мобілізації стороннього світу в обороні українських політичних в'язнів в СРСР, з другого боку вимоги праці для збереження і росту української громади в США. Критично про слабості самої ООЧСУ і української еміграції взагалі, зокрема про конечність відродження й розвитку суспільно-політичної думки говорив І. Вовчук.

До нової Головної Управи ООЧСУ були вибрані: Ігнат Білинський — голова, Лев Футала — перший заступник, Кость Савчук — другий заступник, Уляна Целевич-Стецюк — третій заступник, Андрій Соколик — секретар, Володимир Нестерчук — фінансовий референт, та М. Чировський, Ю. Волошин, М. Кушнір, М. Богатюк, В. Мазур, В. Левицький, Л. Кокодинський, Т. Мельник, А. Забродзький, А. Лозинський, А. Скальський, М. Ковальчин, Є. Гановський, В. Костик, І. Базарко, С. Вожаківський, С. Галамай, В. Давиденко, В. Левинець.

До Головної Управи Об'єднання Жінок ООЧСУ вибрані: Уляна Целевич-Стецюк — голова, Дарія Степаняк і Степанія Легета — заступники, Марія Лозинська і Мирослава Ласовська — секретарки. Утворено секцію молодих членок Об'єднання з Лярисою Лозинською-Кей у провіді.

■

В обороні однієї культури — Em defesa de uma cultura під такою назвою видано 1974 року у бразильському видавництві Sobrag в Ріо-де-Жанейро португальською мовою книжку св. Володимира Ганейка про українську самооборону в УРСР. 132-сторінкова книжка попереджена інформаційним розділом про Україну і в дальшому подані в

перекладі важливіші документи й матеріали до історії сучасного опору на Україні: про пожежу в Центральній Науковій Бібліотеці в Києві 1964 року (справа Погружальського), про репресії над українськими діячами культури, лист української молоді Дніпропетровська, про книжку І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, студію І. Коляски *Освіта на Радянській Україні*, есеї В. Мороза і Є. Сверстюка, спогади А. Шифріна з його перебування в концтаборах в СРСР, про видану англійською мовою книжку *Фермент на Україні*, про нищення пам'яток культури і творів релігійного мистецтва режимними чинниками в УРСР тощо. В окремій частині надруковані тексти уривків із писань І. Дзюби, В. Чорновола, М. Гориня, І. Світличного. Наприкінці подана бібліографія стосовної літератури — самвидавної і публікованої за кордоном. Уся книжка ілюстрована добрими портретами і фотосвітлинами з України. Автор книжки, о. Володимир Ганейко, народжений 1910 року в поселенні Нова Галичина, Санта Катаріна, у Бразилії в родині українських емігрантів, закінчив богословські студії в Колегії св. Йосафата в Римі. Висвячений на священника 1936 року, працює з того часу священником і викладачем-професором у католицьких школах у Бразилії.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андіївська*: "Інше прояснення" й інші сонети.
9 *Олекса Ізарський*: Полтава (VI).
29 *Марина Приходько*: Із поезій Казімежа Вежинського — переклади.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 31 *Тит Геврик*: Леопольд Левицький.
~ 37 *Богдан Бойчук*: Про неповний погляд на літературну ситуацію на Україні, про нестрункість хребтів та про неперспективи в майбутнє.

СТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 44 *Юрій Лавріненко*: На початках Українського Відродження (X).
69 *Анна-Галя Горбач*: Між українцями Румунії (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Мирослав Прокоп*: Перемога Валентина Мороза.
91 *Степан Ю. Процюк*: Вплив фактора технічного прогресу на економіку України (I).
111 *Євген Врецьона*: Лист із Швейцарії.
113 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- 116 *М. Мельник*: Ще про національний дохід.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 118 *Павло Турула*: Книжка про насильну репатріацію.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 Як і куди зникли в УРСР чотири мільйони українців.
124 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»
на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

Вже появилася друком у Видавництві "Сучасности" повна збірка писань — есеїв, поезій і листів Валентина Мороза і документів, що стосуються його засудів і довготривалої голодівки під назвою

ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ

Книжка нараховує 286 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

До збірки включені всі писання Валентина Мороза — його есеї, поезії, листи, заяви і звернення. В додатках надруковані матеріали до обох його судових справ і вироків, виступи на його оборону, як також повідомлення про його голодівку. Крім життєпису подана бібліографія книжкових видань творів В. Мороза. Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна книжки 3.90 дол. у м'якій обкладинці і 4.90 у твердій оправі.

Замовляти у В-ві "Сучасности".